

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
**МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ**
Випуск 6

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Палінчак М.М. – *д.політ.н., професор*

Заст. гол. редактора: Капітан Л.І. – *д.і.н., професор*
Панов А.В. – *к.і.н., професор*

Відповідальний секретар: Зубанич Л.Л. – *к.і.н., доцент*

Члени редколегії: Галда П.П. – *к.і.н., доцент*
Атаманенко А.Є. – *д.і.н., професор*
Бисага Ю.М. – *д.ю.н., професор, Заслужений юрист України*
Вегеш М.М. – *д.і.н., професор*
Дір І.Ю. – *к.ю.н., доцент*
Кіш Є.Б. – *д.і.н., професор*
Лемак В.В. – *д.ю.н., професор*
Мандрик І.О. – *д.і.н., професор*
Офіцинський Р.А. – *д.і.н., професор*
Приходько В.П. – *к.і.н., д.е.н., професор*
Павлишин С.Я. – *к.ю.н.*
Стряпко І.О. – *к.і.н., доцент*
Тодоров І.Я. – *д.і.н., професор*
Федака С.Д. – *д.і.н., професор*
Шніцер І.О. – *к.і.н., доцент*
Ioan Horda – *д.і.н., професор (Королівство Румунія)*
Andrzej Krynski – *доктор габілітований, професор (Республіка Польща)*
Rudolf Kucharcik – *д.ф.н. з політичних наук (Республіка Словаччина)*
Katarina Brockova – *доктор габілітований, д.ф.н. з права (Республіка Словаччина)*

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 10 від 21.10.2019 р.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21014-10814Р,
видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: www.visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бугрій В.С., Ярош Н.В. ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ, ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930–1933).....	5
Пирожишин Р.В. ШТАТНИЙ РОЗПИС ТА ОСОБОВИЙ СКЛАД КОЗІВСЬКОГО ТА КОЗЛІВСЬКОГО РАЙОННИХ ВІДДІЛЕНЬ НКДБ-МДБ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–1950 РР.....	12
Проданюк Ф.М. ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ЧИННИКІВ НА БУДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	18
Семергей Н.В. ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ У ПРОТИДІІ ГІБРИДНИМ ВИКЛИКАМ СУЧАСНОСТІ: ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	26
Стоколоса Т.А. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПІДПРИЄМЦІВ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВOSTІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	33
Токаленко П.О. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	40

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Вегеш М.М., Палінчак М.М. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА ТА КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1938–1939 РР.): ВІД МІОНХЕНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ДО «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ».....	48
Данилів Н.Р. «СВРЕЙСЬКИЙ ТУРИЗМ» ЯК СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ З РАДЯНСЬКИМИ ЄВРЕЯМИ В 1970-ТІ РОКИ.....	65
Ждамарова А.В. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ.....	72

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Луцишин Г.І., Лукач Н.М. ДОСВІД ООН ЩОДО ПРОТИДІЇ ГЛОБАЛЬНІЙ ПРОБЛЕМІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ.....	79
---	----

РОЗДІЛ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Данилевський В.В. ЗЛАМ КОМПЛЕКСУ СВИТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛЬНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ.....	85
Коркач С.О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА В КОНТЕКСТІ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВИХ СПІВРОБІТНИКІВ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ».....	96

CONTENTS

SECTION 1

HISTORY OF UKRAINE

Buhrii V.S., Yarosh N.V. THE INFLUENCE OF ECONOMIC, POLITICAL AND IDEOLOGICAL FACTORS ON THE DAILY LIFE OF STUDENTS AND TEACHERS OF THE SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930–1933).....	5
Pyrozhyshyn R.V. STAFF LIST AND MANPOWER OF THE KOZOVA AND KOZLIV REGIONAL DEPARTMENTS OF NKGB-MSS IN THE TERNOPIL REGION IN 1944–1950.....	12
Prodaniuk F.M. INFLUENCE OF THE GERMAN AND RUSSIAN FACTORS ON THE CONSTRUCTION OF THE UKRAINIAN NAVY NORTH DURING THE HETMAN P. SKOROPADSKY.....	18
Semerhei N.V. HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL OF MODERN TIMES FOR COUNTERING HYBRID CALL OF THE DAY: HISTORIOSOPHIC ASPECT.....	26
Stokolosa T.A. NATIONAL COMPOSITION OF ENTREPRENEURS IN THE FLOUR MILLING INDUSTRY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING THE XX CENTURY.....	33
Tokalenko P.O. ACTIVITIES OF THE POLITICAL POLICE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SOUTHERN OF UKRAINE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION.....	40

SECTION 2

WORLD HISTORY

Vehesh M.M., Palinchak M.M. CZECHOSLOVAKIA AND CARPATHIAN UKRAINE (1938–1939): SINCE THE MUNICH CONFERENCE TILL THE “HYBRID WAR”.....	48
Danyliv N.R. “JEWISH TOURISM” AS MEANS OF COMMUNICATION WITH SOVIET JEWS IN 1970s.....	65
Zhdamarova A.V. THE FOREIGN POLICY OF THE MODERN STATE: BASIC APPROACHES TO DEFINITION OF THE CONCEPT.....	72

SECTION 3

INTERNATIONAL RELATIONS

Lutsyshyn H.I., Lukach N.M. THE UNITED NATIONS GLOBAL EXPERIENCE TO FIGHT HUMAN TRAFFICKING.....	79
---	----

SECTION 4

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Danylevskiy V.V. BREAKING OF THE COMPLEX OF WORLDVIEWS ABOUT THE STATE AND PROSPECTS OF THE SOCIETY DEVELOPMENT DURING RESTRUCTURING (“PERESTROIKA”) PERIOD THROUGH THE PRISM OF TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MAGAZINE JOURNALISM.....	85
Korkach C.O. PEREIASLAV IN T. SHEVCHENKO WORKS IN THE CONTEXT OF NHER “PEREIASLAV” RESEARCHERS.....	96

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «1930/1933»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.01>

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ, ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930–1933)

THE INFLUENCE OF ECONOMIC, POLITICAL AND IDEOLOGICAL FACTORS ON THE DAILY LIFE OF STUDENTS AND TEACHERS OF THE SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930–1933)

Бугрій В.С.,

*доктор педагогічних наук,
професор кафедри історії України*

Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Ярош Н.В.,

*кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри історії України*

Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Стаття присвячена актуальному напрямку сучасних історичних досліджень, а саме – аналізу повсякденного життя окремої соціальної групи. Як предмет вивчення виступав студентський і викладацький колективи Сумського інституту соціального виховання. Цей інститут як один із типів педагогічних навчальних закладів існував протягом 1930–1933 років і надалі був реорганізований у Сумський педагогічний інститут. На основі архівних джерел, використання загальнонаукових (узагальнення, системного аналізу і синтезу, опису фактів) і спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного) методів розкривається вплив економічних, політичних та ідеологічних чинників на повсякдення зазначеної соціальної групи.

Основну увагу приділено матеріально-побутовим умовам життя педагогічної інтелігенції Сумського інституту соціального виховання. Було встановлено, що студенти і викладачі мали проблеми з житлом, харчуванням та одягом. Заради виживання молоді люди шукали різного роду підробітки, почасти надовго виїжджаючи за межі міста Суми і відлучаючись від навчального процесу. Постійне недоїдання та проживання у некомфортних умовах негативно впливали на стан здоров'я студентів і викладачів. Водночас частина молодих людей активно займалася громадською роботою. Студенти виконували різні доручення, брали участь у численних зібраннях, засіданнях, відрядженнях, діяльності органів студентського самоврядування. Вони обіймали посади парторгів, членів бюро колективу ЛКСМ, керівників політшколи і політнавчання, профспілкових функціонерів. Прослідковано зміни у морально-психологічному стані студентів і викладачів із початком політичних переслідувань. З'ясовано, що політичні процеси породжували серед педагогічної інтелігенції почуття відчаю і крайнього песимізму. Охарактеризовано режим праці професорсько-викладацького складу. Виявлено, що, незважаючи на досить помірну аудиторну завантаженість, життя в умовах мізерної заробітної плати та карткової системи не давало можливостей вести поглиблену самоосвіту. Встановлено, що під впливом економічних, політичних та ідеологічних чинників формувалися нові ритуали та система цінностей, які на довгий час стали домінуючими в культурі академічного середовища.

Ключові слова: інститут соціального виховання, повсякденне життя, педагогічна інтелігенція, економічні, політичні та ідеологічні чинники.

The article is devoted to the current trend of contemporary historical research. It concerns the analysis of the daily life of a particular social group. The subject of study is the student and teaching staff of the Sumy Institute of Social Education. This institute was one of the types of pedagogical educational

institutions. The Institute existed during 1930–1933. It was subsequently reorganized into Sumy Pedagogical Institute. On the basis of archival sources, the use of general scientific and special historical methods reveals the influence of economic, political and ideological factors on the everyday life of the designated social group.

The article focuses on the living conditions of the pedagogical intelligentsia of the Sumy Institute of Social Education. Students and teachers were found to have problems with housing, food and clothing. For the sake of survival, young people were looking for different kinds of odds. Students traveled outside the city for a long time. They did not participate in the educational process for a long time. Permanent malnutrition and uncomfortable living have had a negative impact on the health of students and teachers. Students were actively engaged in community service. Students performed various assignments, participated in numerous meetings, meetings, business trips, activities of student self-government bodies. They held the positions of executives, union functionaries. Changes in the moral and psychological state of students and teachers with the onset of political persecution have been traced. It was found that political processes gave rise to feelings of despair and extreme pessimism among the pedagogical intellectuals. The mode of work of the teaching staff is characterized. It was found that, despite a fairly moderate classroom workload, living in a meager wage and card system did not allow for an in-depth education. It is established that under the influence of economic, political and ideological factors, new rituals and a system of values have been formed, which have long been dominant in the culture of the academic environment.

Key words: institute of social education, daily life, pedagogical intelligentsia, economic, political and ideological factors.

Постановка проблеми. Розгляд проблем повсякденного життя окремих соціальних груп є одним із пріоритетів сучасної історичної науки. Ознайомлення з матеріальними, політико-ідеологічними, світоглядними аспектами буття педагогічної інтелігенції в ретроспективному розрізі дає можливість виявити та усунути причини, що сприяють збереженню рудиментів радянського стилю управління освітою. Ще однією стороною актуальності цієї теми є її регіональний аспект, який дає змогу встановити особливі та типові риси повсякденного життя закладів вищої освіти України. Звернення до історії повсякденності є надзвичайно важливим і з тих позицій, що саме на цьому рівні можуть прискорюватися або гальмуватися необхідні для вітчизняної вищої школи реформаційні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Повсякденне життя педагогічної спільноти стало предметом дослідження таких науковців, як О. Булгакова [1], М. Кагальна [11], О. Прохоренко [14], Л. Романець [15]. Ними детально розкрито матеріально-побутові умови життя педагогів, їхні настрої, демографічні зміни в цій соціальній категорії. Щоправда, усі ці характеристики стосувалися повоєнного періоду.

У працях О. Завальнюка [10], В. Прилуцького [13], Н. Хоменко [17] дається ґрунтовний опис буття українського студентства. Безпосередньо повсякдення колективів

педагогічних інститутів досліджувалося О. Лук'яненком [12].

Незважаючи на достатній інтерес істориків до цієї проблематики, спеціального дослідження, присвяченого повсякденному життю студентів і викладачів інститутів соціального виховання, досі не створено.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити вплив економічних, політичних та ідеологічних чинників на повсякдення студентського та викладацького колективів Сумського інституту соціального виховання.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. радянський режим розпочав реформування вищої педагогічної освіти в Україні. У травні 1930 р. вийшла Постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Вишів, ВТИШів та Технікумів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів», а в липні урядом було видано постанову, яка безпосередньо стосувалася педагогічних навчальних закладів – «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» [19, арк. 159]. Згідно з цими документами до системи вищої педагогічної освіти увійшли інститути двох типів: інститути соціального виховання та педагогічні інститути. Найбільш поширеним став перший тип, зокрема, в інститути соціального виховання перетворювалися 11 педагогічних технікумів, які мали найкращі матеріальні умови та кадрове забез-

печення. Серед них був і Сумський педагогічний технікум, на базі якого з 1 вересня 1930 р. почав працювати Сумський інститут соціального виховання [6, арк. 42]. Проіснував інститут соціального виховання в Сумах до 27 липня 1933 р., коли за рішенням колегії Народного комісаріату освіти УСРР був реорганізований у Сумський педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання [18, арк. 23].

Діяльність Сумського інституту соціального виховання проходила в надзвичайно складні та трагічні роки для України. Саме в цей час реалізовувалася програма колективізації, яка для українців більшовицько-імперським урядом була перетворена в політику Голодомору та геноциду. Руйнація укладу українського села та примусове вилучення майна його жителів одразу ж позначилися на рівні життя всіх верств населення. Порівнюючи початок 1930-х років і своє студентське життя в Сумах в царські часи, викладач Сумського інституту соціального виховання Ю. Самброс писав: «... до 1917 р. <...> селянське натуральне господарство насичувало всю країну зайвими харчовими продуктами й речами простого побуту. Коли мимоволі порівняти до цього постійний голод, недоїдання й брак одяжі за всі 23 передвоєнні роки існування радянського ладу (з 1917 по 1941 рік), то мимоволі сум бере... » [16, с. 23].

Головним завданням, яке стояло практично перед кожним сумським студентом у 1930–1933 рр., було фізичне виживання. Єдиного джерела доходів – стипендії – не вистачало навіть на харчування. Вартість 1 кг хліба на початок 1930-х рр. становила 1,5 крб., цукру – 4,6 крб. Пара взуття продавалася за 100–120 крб., зимове пальто – 250–300 крб. Крім того, придбати це все можливо було лише за товарними картками. Нормованому розподілу підлягали продукти першої необхідності: хліб, цукор, м'ясо, масло, чай та інші. В середині 1931 р. були введені картки на промислові товари, а в 1932 р. – і на картоплю.

Студентська їдальня Сумського інституту соціального виховання не в змозі була обслуговувати всіх охочих, а в умовах карткової системи почала працювати за систе-

мою перепусток. Перепустки отримували лише ті студенти, що регулярно відвідували заняття. У грудні 1932 р. видача перепусток до їдальні була взята адміністрацією під жорсткий контроль. Тепер їх поширенням займалися не профком і студентські організації, а виключно канцелярія інституту. Студенти, що виїжджали на практику або у відрядження, повинні були в обов'язковому порядку здати свої перепустки до їдальні працівникам канцелярії, щоб не допустити їх використання іншими особами [7, арк. 77].

Для того щоб покращити харчування студентів і викладачів з 1932 р., при інституті було організовано підсобне господарство з обсягом посівної площі 13 га. Утримували у ньому і невелике поголів'я корів. Проте проіснувало це господарство недовго – в умовах посиленої колективізації усю землю, реманент і худобу було передано колгоспам [9, арк. 8].

З 1932 р. вступила в дію нова система нарахування стипендій, яка за своєю суттю передбачала зниження рівня матеріального забезпечення студентів. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. наказувала розподіляти стипендії виключно за результатами навчання, без урахування сімейного та матеріального стану. Її розмір коливався від 45 крб. (5 категорія) до 160 крб. (1 категорія). Іменна стипендія рівнялася 175 крб. Мотивувався такий крок «боротьбою із зрівнялівкою», але, враховуючи студентський контингент і рівень його підготовки в інститутах соціального виховання, це означало, що більшість студентів ледь-ледь зможе претендувати на стипендії нижчих розрядів.

Як свідчать джерела, студенти постійно зверталися до дирекції Сумського інституту соціального виховання із заявами про нарахування їм стипендії більш високої категорії або надання грошової допомоги для придбання продуктів та елементарних життєво важливих речей – взуття та одягу, без яких вони не в змозі були відвідувати заняття. Наприклад, у заяві до стипендіальної комісії студент соціально-економічного відділення Ю. Іванов просив нарахувати йому стипендію за 3 категорією, а саме 63 крб. Обґрунтовував своє прохання він тим, що за походженням був сином робітника, самостійно

проживав понад 10 років (з 13-літнього віку), мав слабе здоров'я і потребував кращого харчування. Студент жалівся, що існує «лише завдяки власній праці і про будь-яку допомогу, крім стипендії, йому мріяти не доводиться». Заявник із розпачем вказував: «... ботинки розбиті, других нема й купити нема за що. Одяг – теж відомий для всіх» [2, арк. 71, 72]. Таким же благанням про порятунок була і заява студентки 1 курсу М. Коновалової, написана в жовтні 1931 р. Вона просила нарахувати їй стипендію за 2 розрядом, оскільки була сиротою, допомоги ні звідки не мала і жила виключно за стипендіальні кошти. Традиційно заява закінчувалася фразою-заклином: «Прошу не відмовити» [4, арк. 35].

Відповідь дирекції на такі звернення студентів була не менш традиційною: «Відмовити через відсутність коштів». Тому заради порятунку молоді люди шукали різного роду підробітки, почасти і за межами Сум. Наприклад, у характеристиці на студента М. Шевченка знаходимо інформацію, що він у 1932 р. на місяць залишив інститут і поїхав заробляти на життя. Свою відсутність на заняттях пояснював скрутним матеріальним становищем, хоча й отримував в інституті матеріальну допомогу [5, арк. 5].

Складними були й побутові умови життя студентів. На початок 30-х рр. Сумський інститут соціального виховання мав у своєму розпорядженні 4 двоповерхових гуртожитки. Кількість кімнат, обладнаних для проживання, дорівнювала 32, у них розміщувалося по 10–12 осіб [9, арк. 8]. Незважаючи на таку щільність, місць на всіх не вистачало і траплялися випадки самовільного заселення. В архівних документах наводяться факти, коли студенти навіть вдавалися до фізичного опору комендантам, які намагалися їх виселяти [7, арк. 10]. Бажанню отримати дах над головою не здатні були заводити догани і попередження про виключення з інституту.

Але навіть ті студенти, що заселилися до гуртожитків на законних підставах, не могли вважати себе обранцями долі. Інститут надавав їм лише комплект білизни та спальне місце. При цьому майже всі ліжка були без сіток, їх замінювали звичайними дошками,

матраци набивалися соломкою. Гуртожитки не мали інвентарних книг, облік майна не вівся, що давало можливість комендантам вільно розпоряджатися ним, зокрема і продаючи його стороннім особам [7, арк. 63 зв.]. Оскільки кімнати в гуртожитках були без меблів, то одяг та їжу студенти зберігали у валізах. Відсутність столів, стільців, книжкових полиць позбавляла можливості вести повноцінну самопідготовку. В осінньо-зимовий період студенти страждали від холоду. Наприклад, у грудні 1931 р. директор інституту П. Гудзенко змушений був видати розпорядження, яке зобов'язувало комендантів гуртожитків збільшити розігрів опалювальних котлів, щоб тримати температуру у приміщеннях хоча б на рівні 15 градусів [7, арк. 2]. В антисанітарному стані перебували туалети гуртожитків, нечистоти своєчасно не вивозилися. Через це санітспектура міської ради Сум неодноразово виносила приписи з вимогою створення належних гігієнічних умов для студентів. Проте, замість наведення належних умов, завідувачі гуртожитків вирішували питання у найпростіший спосіб – забиваючи вхід до туалетів [7, арк. 62, 64].

Жорсткі обмеження були і щодо споживання електроенергії. У кімнатах гуртожитків дозволялося використовувати лише одну лампу потужністю не більше 60 ват. Для читання і писання доводилося максимально напружувати зір. Намагаючись зробити своє приміщення більш освітленим, молоді люди знімали потужніші джерела світла в аудиторіях і лабораторіях інституту і використовували їх у гуртожитках [7, арк. 7]. Розкрадання ламп набуло таких масштабів, що директор інституту своїм наказом від 11 грудня 1932 р. зобов'язав скласти листки-описи майна в кожній аудиторії, вивісити їх на видному місці і звіряти наявне з описом після занять. У наказі зазначалося, що крадіїв електроприладів будуть віддавати до прокуратури як порушників закону про суспільну власність [7, арк. 77].

Описані вище умови навчання і життя не могли не відбиватися на здоров'ї молодих людей. Наприклад, студент П. Логвіненко в червні 1932 р. звертався до дирекції інституту з проханням надати йому відпустку на

два тижні у зв'язку з хворобою [2, арк. 15]. Інший студент інституту І. Ганаза просив про виділення матеріальної допомоги на лікування. Він писав, що лікується вже четвертий місяць, витрачаючи по 2 крб. щодня на медичні процедури. На цей момент не має чим сплачувати. У проханні надати матеріальну допомогу йому було відмовлено [3, арк. 15].

Такою була побутова повсякденність студентів Сумського інституту соціального виховання: складні умови для навчання і відпочинку, життя впроголодь, проблеми з одягом, взуттям і здоров'ям. Незважаючи на все це, частина молодих людей активно займалася громадською роботою. Увесь свій час вони присвячували виконанню різних доручень, участі в численних зібраннях, засіданнях, відрядженнях, діяльності в органах студентського самоврядування. Студенти обіймали посади партторгів, членів бюро колективу ЛКСМ, керівників політшколи і політнавчання, профспілкових функціонерів. Неодноразово їх відправляли з різними завданнями в сільську місцевість і на вербування абітурієнтів [5, арк. 2–7]. Найбільш активні на політичному фронті студенти потім висувалися на керівні посади. Наприклад, випускник соціально-економічного відділення Д. Нукалов згодом став директором Сумського педагогічного інституту. Водночас бурхлива громадська діяльність студентів здебільшого приводила до досить поверхового засвоєння навчального матеріалу.

Студентство початку 1930-х рр. уже мислило новими категоріями. Замість шанобливого ставлення до своїх наставників, воно, озброєне «класовою пильністю», відверто демонструвало недоброзичливість до тих викладачів, на яких лягло тавро «ворога». У своїх спогадах Ю. Самброс писав: «Студенти Сумського інституту соцвиху, де я, як доцент, читав курс дидактики, знали, що я позбавленець (позбавлений виборчих прав). Дехто з них злісно, пошепки, коли я трактував питання комуністичної освіти, щось вороже бурмотіли на мою адресу; студентський профком, проявляючи показну пильність, не раз ставив питання про запрошення замість мене до інституту іншого, соціально повноправного лектора» [16, с. 207].

Водночас була й інша категорія студентів, які розуміли прорахунки радянської влади в економіці, освіті та інших сферах і в той чи інший спосіб виявляли своє невдоволення. У характеристиках випускників соціально-економічного відділення Сумського інституту соціального виховання трапляються й такі формулювання: «політично не витриманий», «за ідейно-політичну невитриманість виключений з лав комсомолу» [5, арк. 5].

Початок 1930-х рр. став часом не лише Голодомору, але й розгортання політичних репресій проти української інтелігенції. Ця «варфоломівська ніч» радянського зразка мала на меті фізичне знищення всіх, хто міг вважатися дійсним чи потенційним противником сталінського режиму. Не обійшла «політична санація» і Сумський інститут соціального виховання. З приходом на посаду директора П. Гудзенка розпочалися так звані «чистки». За описом Ю. Самброса, ця процедура відбувалася так: «... комісія з трьох чоловік типу чекістів чи матросів-партизанів» викликала в окрему кімнату по черзі співробітників і в присутності представника інституту розпитувала про минуле, вишукуючи якусь крамолу [16, с. 199].

Серед жертв «профілактичних чисток» у Сумському інституті соціального виховання опинилися перший керівник кафедри історії Ф. Усик та його наступник П. Арфа. Обом їм інкримінували традиційне для того часу звинувачення в «буржуазно-націоналістичному тлумаченні минулого». Наприклад, П. Арфі керівництво Сумського інституту соціального виховання пред'явило претензії в тому, що він у рецензії на програму з мовознавства «... дав настанови, які цілком виходять із системи націоналістичних шовіністичних поглядів, що будувати програми з мовознавства необхідно, перш за все, зважаючи на вирішення національного питання». Остаточна доля П. Арфи вирішувалася на зборах трудового колективу в серпні 1933 р. До честі завідувача кафедри історії слід віднести те, що він відкинув усі надумані звинувачення, відмовився визнавати провину, після чого був примусово звільнений із навчального закладу за рішенням зборів трудового колективу [8, арк. 23].

Характеристику моральної атмосфери, що панувала тоді в суспільстві та колективі Сумського інституту соціального виховання, знаходимо в Ю. Самброста: «То був час запровадження «суцільної колективізації», коли штучно всіляко розігрівалася класова боротьба, коли серед інтелігенції запроваджувалося вишукане, часто видумане взаємне обвинувачення в ідеологічних ухилах, підозра у крамолі, недовір'я, колування у чужих думках і переконаннях. Люди боялися один одного. Бути просто знайомим із якимось «ухильником» вважалося за злочин. Жінки публічно відмовлялися від чоловіків, а чоловіки – від жінок, брати – від братів, які несподівано потрапили до категорії «ухильників». Досить було просто помилитися, обмовитися – і ти ставав злочинцем. Були випадки, коли людина, виступаючи десь на зборах, помилково скаже «товариш» Троцький чи щось подібне, й цього було досить, щоб її зразу зробили «ухильником», троцькістом і почали цькувати» [16, с. 203].

Політичні процеси, голод породжували серед викладацької інтелігенції почуття відчаю і крайнього песимізму. На сторінках своїх спогадів Ю. Самброс пише про стан повної байдужості до всього, що відбувається, і наростаюче бажання покінчити з життям: «Все частіше з'являлися думки про самогубство. Виходу не було. Жив лише за інерцією. Кожен день можна було чекати звільнення з роботи й повільної голодної смерті або переходу на стан бродяги, на старцювання. З глибини душі піднімалася, зростала й клекотіла озлобленість на соціальну несправедливість до мене і на той політичний режим, що її обумовлював. В один із таких розпачливих вечорів я написав передсмертну записку із належним гострим змістом і місяці три носив її в кишені, зберігаючи на той випадок, коли б мене раптом звільнили з посади» [16, с. 208].

Окрім морального, не кращим було і матеріальне становище викладацького складу. Для забезпечення викладачів і співробітників

житлом інститут мав у своєму розпорядженні тільки 2 квартири [9, арк. 9]. Відповідно до статуту «Про штатно-окладну систему оплати викладачів вищих шкіл СРСР» від 22 серпня 1930 р. розмір заробітної плати дорівнював таким показникам: професор – 300 крб.; доцент – 250 крб.; асистент – 210 крб.

Зате набагато поблажливішою була тогочасна влада (навіть порівняно з реаліями сьогодення) щодо режиму праці професорсько-викладацького складу. За тим же статутом 1930 р., обсяг навчального навантаження становив: для професора – 240 год., для доцента – 360 год., для асистента – 480 год.

Проте в умовах мізерної заробітної плати, життя за картковою системою на більшість товарів, необхідності виконувати всі господарські роботи самостійно (заготівлю дров, городні роботи та інше) невелика аудиторна завантаженість не давала змоги викладачам поглиблено займатися самоосвітою. Ускладнювало ситуацію з якістю освіти і розгортання «чисток» і нищення кадрів із великим педагогічним досвідом.

Висновки. Отже, на повсякденне життя студентів і викладачів Сумського інституту соціального виховання впливала низка економічних, політичних та ідеологічних чинників, а саме: колективізація та індустріалізація, початок репресій проти української інтелігенції, нові підходи більшовицької влади щодо бачення ролі педагогічної спільноти в суспільному житті. Вони призвели до зубожіння студентського та викладацького складу, послаблення навчальної дисципліни, переслідувань представників старої академічної школи. Під впливом зазначених чинників формувалися нові ритуали та система цінностей, які на довгий час стали домінуючими в культурі академічного середовища. Подальшого вивчення потребують питання формування світогляду викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів в умовах становлення тоталітарного режиму в СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Булгакова О. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2013. № 18. С. 232–245.
2. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 96. Копії дипломів, заявлення, анкети і справки с места жительства студентів. 22 февраля 1930 – 22 мая 1937 г., 78 арк.
3. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 97. Копії дипломів, заявлення и анкеты студентів. 25 сентября 1930 – 14 августа 1935 г., 64 арк.
4. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 98. Копії дипломів, заявлення и анкеты, 6 апреля 1931 – 4 августа 1937 г., 85 арк.
5. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 104. Характеристики студентів-выпускников. 1934 г., 12 арк.
6. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 230. Личные дела преподавателей. 1924–1934., 251 арк.
7. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 234. Книга приказов. 28 ноября 1931 – 29 апреля 1933 г., 112 арк.
8. ДАСО, Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 235. Книга приказов. 112 арк.
9. ДАСО Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 41. Рецензии на научные работы и статьи. 1948 –1951, 363 арк.
10. Завальнюк О. Студентська молодь українських державних університетів: проблема виживання (1918–1920 рр.). *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 137–149.
11. Кагальна М. Житлове забезпечення сільських вчителів в УРСР у першій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. *Історичні записки*. 2013. Вип. 38. С. 92–102.
12. Лук'яненко О. Колективи педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» на перехресті освітніх реформ (Ч. 1). *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 106. С. 94–97.
13. Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 86–101.
14. Прохоренко О. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40–50-х років ХХ століття. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 8–9. С. 210–214.
15. Романець Л. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – «Історія України» / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 22 с.
16. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. *Сучасність*. 1988. 417 с.
17. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 305–321.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УСРР, його замісників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р., 135 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 14. Спр. 53. Матеріали Вищих Органів УСРР. Протоколи РНК УСРР за 1929/30 р., 171 арк.

ШТАТНИЙ РОЗПИС ТА ОСОБОВИЙ СКЛАД КОЗІВСЬКОГО ТА КОЗЛІВСЬКОГО РАЙОННИХ ВІДДІЛЕНЬ НКДБ-МДБ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–1950 РР.

STAFF LIST AND MANPOWER OF THE KOZOVA AND KOZLIV REGIONAL DEPARTMENTS OF NKGB-MSS IN THE TERNOPIL REGION IN 1944–1950

Пирожишин Р.В.,
*аспірант кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

У статті на основі значного масиву історичних першоджерел і монографій досліджено питання особового складу та штатного розпису Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1950 рр. Автор виділяє основний принцип відбору кадрів – національність: здебільшого на керівні посади призначали росіян або українців зі східних областей УРСР, що уже проявили себе в роботі на аналогічних посадах в інших областях чи районах або ж як комсомольці чи партійні діячі. Особливу увагу автор звертає на недостатню комплектацію відділень до реформи 1946 р., а також на їхню низьку кваліфікацію, оскільки більшість працівників у зазначений період закінчували лише кілька класів школи та кількомісячні курси школи НКВС. У статті розглядаються також і найменування посад та їхня кількість, оскільки залежно від поставлених завдань додавались нові посади та ліквідовувались старі. Розглядається в статті і реформа органів державної безпеки СРСР, яку було проведено в 1946 р., та зміни, яких зазнали районні відділення. Зокрема, чисельність відділень зросла, наприклад, Козівське відділення було розширено до чотирнадцяти місць, а Козлівське – до одинадцяти. Компетенція кадрів також зросла, кілька класів школи за спиною мали здебільшого вахтери та водії. В обох із них з'явилась посада начальника винищувальних батальйонів, що свідчило лише про те, що основним вектором діяльності МДБ у Тернопільській області є боротьба з ОУН та УПА. Після спаду повстанського руху посаду начальника винищувального батальйону було ліквідовано, а чисельність відділень зменшилась. Однак залишилась висока комплектація відділень кадрами, майже на 100%, а також кваліфікація працівників залишалася на високому рівні. Потрібно звернути увагу й на той факт, що вихідців із західної України не приймали навіть на посаду слідчого чи оперуповноваженого – як до реформи 1946 р., так і після неї. Єдине, на що могли претендувати місцеві жителі, то це на посаду вахтера або водія.

Ключові слова: Козівське районне відділення, Козлівське районне відділення, НКДБ, МДБ, штатний розпис.

The article investigates the issues of manpower and staff list of the Kozova and Kozliv regional departments of the NKGB-MSS in the Ternopil region in 1944–1950 on the basis of a considerable circle of historical sources and monographs. The author emphasizes on the basic principle of personnel selection – nationality, in the majority of senior positions appointed Russians or Ukrainians from the eastern regions of the USSR, who have already proven themselves in work in similar positions in other regions or districts or as Komsomol or party figures. The author pays special attention to the understaffing of the departments before the 1946 reform, as well as to their low qualification, since most of the employees completed only a few classes of school and several months of NKVD school during that period. The article also examines job titles and their number, as new posts were added and old ones were eliminated depending on the tasks. The article also discusses the reform of the USSR state security organs, which was carried out in 1946 and the changes that the regional departments underwent. In particular, the number of departments has increased, so the Kozova department has been expanded to fourteen places, and Kozliv department has been expanded to eleven places. The competency of the staff has also increased, most of all, watchmen and drivers, completed a few classes of school. In both of them, the post of Combat of Fighter Battalions appeared, indicating only that the main vector of MSS activity in the Ternopil region

is the fight against OUN and UPA. After the rebellion collapsed, the post of Combat of Fighter Battalion was liquidated and the number of departments decreased. However, staffing levels remained high, almost 100%, and employee skills remained high. Attention should also be drawn to the fact that immigrants from western Ukraine were not accepted even as investigators or operatives, both before and after the 1946 reform. The only thing that could be claimed by the locals is the position of a watchman or driver.

Key words: Kozova Regional Department, Kozliv Regional Department, NKGB, MSS, staff list.

Постановка проблеми. Ефективність державної політики на місцях напряму залежить від призначень, особливо, коли ця держава – окупант, яка намагається в умовах війни протистояти націоналістичним силам. Реалізація політики СРСР вкорінення радянської влади на західноукраїнських землях і знищення повстанського руху напряму залежала від кадрової політики. Саме вдалі кадрові призначення допомогли радянській владі впоратись із викликами часу, припинити діяльність ОУН-УПА та інтегрувати західноукраїнські землі до складу УРСР. З огляду на це актуальності набуває вивчення теми особового складу та штатного розпису Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ-МДБ у Тернопільській області у 1944–1950 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблематики кадрових призначень присвячена праця Н.В. Петрова «Кто руководил органами госбезопасности в 1941–1954 гг.» [3]. Діяльності репресивно-каральної системи в Україні в 1945–1953рр. загалом присвячено працю І. Біласа [1]. Агентурну роботу НКДБ-МДБ проти ОУН та УПА досліджував Нестор Мизак. Однак ця тематика і досі залишається не досить вивченою. Наявна значна кількість праць, у яких автори в загальному описують напрями роботи НКДБ-МДБ. Рідше автори досліджують кадрову політику в органах державної безпеки СРСР, але лише на найвищих рівнях, не розглядаючи районні та обласні призначення.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у висвітленні та аналізі основних принципів кадрового наповнення Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1950 рр. Основні завдання статті: проаналізувати та висвітлити

кадрове наповнення Козівського та Козлівського районних відділень НКДБ; розкрити суть реформи служби безпеки СРСР 1946 р.; проаналізувати та висвітлити зміни в кадровому наповненні Козівського та Козлівського районних відділень МДБ після реформи 1946 р.

Виклад основного матеріалу. Після того, як 15 квітня 1944 р. радянська армія витіснила німецьку з міста Тернопіль, почалося відновлення у місті та області органів радянської влади, зокрема, відновлювались і структури НКДБ. 15 травня 1944 р. з'являються перші штатні розписи.

Згідно з ними на 15 травня Козівське районне відділення НКДБ налічувало сім можливих посад: начальника відділення, старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого, секретаря-машиністки і двох шоферів. Однак штат заповнено не було, лише перші три посади було заміщено. Про осіб, які обіймали ці посади, ми не знаходимо нічого, лише їхні прізвища, судячи з яких за національною належністю вони були росіянами [4, арк. 17 зв.].

Козлівське районне відділення НКДБ складалося із семи робочих місць: начальника відділення, старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого, помічника оперуповноваженого, секретаря-машиністки і двох шоферів. У цьому відділенні штат теж не був заповненим, було заміщено перші чотири посади, однак тут ми знаходимо більш розгорнуту інформацію про осіб, що їх обіймали. Всі чотири працівники за національною належністю були росіянами. Начальник відділення мав середню освіту, старший оперуповноважений мав за спиною лише десять класів шкільної освіти, оперуповноважений мав нижчу освіту, помічник оперуповноваженого мав освіту, нижчу середньої [4, арк. 17].

Станом на 1 листопада 1944 р. було видано новий штатний розпис, згідно з яким штат Козівського районного відділення складався з десяти посад: начальника відділення, двох старших оперуповноважених, двох оперуповноважених, слідчого, помічника оперуповноваженого, секретаря-машиністки, шофера та вахтера. Лише чотири місця було заміщено. Троє із працівників відділення були росіянами, і лише вахтер був українцем. Двоє з них мали вищу освіту: це старший оперуповноважений та оперуповноважений. Начальник відділення мав освіту, нижчу середньої, а вахтер закінчив лише три класи школи [5, арк. 54].

Козлівське районне відділення НКДБ станом на 1 листопада складалося з дев'яти місць, порівняно з Козівським відділенням, тут не було передбачено шофера. Лише чотири місця було заміщено, двоє з працівників були українцями за національністю, а ще двоє – росіянами. Помічник оперуповноваженого мав середню освіту, начальник – нижчу середньої, оперуповноважений закінчив сім класів школи, а вахтер – дев'ять [5, арк. 53].

1 лютого 1945 р. було затверджено новий штатний розпис НКДБ в Тернопільській обл. Згідно з ним Козівське відділення складалось із десяти можливих посад, що відповідали посадам, які існували ще в листопаді 1944 р. Однак кадрове забезпечення було кращим. Зокрема, лише три посади заміщені не були, а саме: старшого оперуповноваженого, слідчого та шофера. Прикметним є той факт, що етнічних українців було більше, аніж росіян, а саме чотири проти трьох. Але росіяни призначались на керівні посади, зокрема на такі: начальник районного відділення, старший оперуповноважений та оперуповноважений. Варто звернути увагу і на той факт, що двоє з працівників мали вищу освіту, начальник районного відділення мав освіту, нижчу середньої, а решта четверо – від трьох до дев'яти класів школи [6, арк. 21 зв.].

Козлівське районне відділення у 1945 р. мало ті самі дев'ять місць, що

й минулого року, але з кращою комплектацією складу. Зокрема, вакантними залишились лише місця одного із двох старших оперуповноважених та одного помічника оперуповноваженого. В етнічному співвідношенні переважали росіяни – четверо проти трьох українців. Начальником районного відділення теж був росіянин. Двоє працівників мали середню освіту, ще двоє, включно з начальником, нижчу середньої, а ще троє мали закінчені сьомий, восьмий та дев'ятий класи [6, арк. 21].

У повоєнні роки в СРСР і в Україні як його складовій створені під час війни надзвичайні органи влади та управління були ліквідовані. Державний комітет оборони та його органи на місцях діяли до 4 вересня 1945 р., а навесні 1946 р. було скасовано воєнний стан. Формальні реорганізаційні зміни відбулися в структурі виконавчо-розпорядчої влади. У березні 1946 р. Раднарком СРСР було перетворено у Раду міністрів, а наркомати – на міністерства. Такі ж перетворення, відповідно до Указу ВР УРСР (25 березня 1946 р.), відбулися і в Україні. У повоєнні роки відбувалось зміцнення позицій радянського режиму, причому ухил знову був зроблений на підтримання в суспільстві суворості, на кшталт військової, дисципліни і порядку. Провідна роль у цьому процесі відводилася органам МДБ УРСР [1, с. 336].

Штатний розпис 1946 р. датується 15 листопадом, згідно з яким Козівське районне відділення налічувало десять можливих місць, що були аналогічними до тих, які існували тут у 1944 та 1945 рр. Три з них зайняті не були, а саме: посади помічника оперуповноваженого, секретаря машиністки та водія. Етнічний склад відділення було змінено, тепер переважали росіяни – четверо проти трьох українців, проте очолював відділення етнічний українець. Один із працівників мав середню освіту, начальник відділення мав освіту, нижчу середньої, решта працівників закінчували лише школу – від третього до дев'ятого класу [7, арк. 76].

Козлівське районне відділення, порівняно з минулим роком, зазнало скорочень. Було ліквідовано посаду старшого оперуповноваженого та слідчого, але, незважаючи на це, штат повним усе одно не був. Вільними залишались посади старшого оперуповноваженого та помічника оперуповноваженого. Етнічно у відділі переважали росіяни – троє проти двох українців, начальник відділення теж був росіянином. Четверо працівників мали освіту, нижчу середньої, а ще один мав закінчених лише сім класів школи і обіймав посаду оперуповноваженого [7, арк. 75].

Згідно з новим штатним розписом, що датується 15 лютим 1947 р., Козлівське районне відділення було суттєво скорочене і налічувало п'ять посад: заступник районного відділення та начальник відділення ББ були об'єднані в одну посаду, старший оперуповноважений, оперуповноважений, помічник оперуповноваженого та начальник штабу винищувального батальйону. Штат було укомплектовано повністю. Всі працівники за етнічним походженням були росіянами. Один із них мав середню освіту, двоє, включно з начальником відділення, – нижчу середньої, а решта двоє – нижчу освіту [8, арк. 23].

Козлівське районне відділення теж зазнало скорочення та реформування, налічувало чотири посади, серед яких – заступник районного відділення та начальник відділення ББ були об'єднані в одну посаду, старший оперуповноважений, оперуповноважений та начальник штабу винищувального батальйону. В етнічному співвідношенні спостерігався паритет – двоє українців і двоє росіян, керівну посаду обіймав етнічний українець. Один із них мав середню освіту, двоє – нижчу середньої, а заступник і начальник відділення ББ за сумісництвом мав нижчу освіту [8, арк. 23].

Згідно зі штатним розписом, що датується листопадом 1947 р., Козлівське районне відділення суттєво збільшилось – до чотирнадцяти місць, а саме були такі посади: начальник районного відділення, заступник начальника, три посади стар-

шого оперуповноваженого, стільки ж оперуповноважених, слідчий, помічник оперуповноваженого, начальник штабу винищувального батальйону, секретар-машиністка, шофер і вахтер. Лише одне місце залишилось не заміщеним – старшого оперуповноваженого. За етнічним складом переважали росіяни, яких було семеро, також було п'ятеро українців та один татарин, очолював відділення українець. Двоє працівників мали середню освіту, семеро з них – нижчу середньої та четверо – нижчу [9, арк. 94–95].

Козлівський районний відділ теж було суттєво розширено – з чотирьох до одинадцяти посад, серед яких – начальник районного відділення, заступник начальника, дві посади старшого оперуповноваженого, троє оперуповноважених, слідчий, помічник оперуповноваженого, начальник штабу винищувального батальйону, секретар-машиністка та вахтер. Всі посади були заміщені. Сім із них були росіянами, четверо – українцями. Очільником і заступником відділення були українці. Четверо працівників мали середню освіту, шестеро з них – нижчу середньої та один – нижчу [9, арк. 93–94].

У 1948 р. був лише один штатний розпис, згідно з яким штат Козлівського районного відділення складався з чотирнадцяти місць, і всі з них були зайняті. За етнічним складом переважали росіяни, яких було семеро, також було п'ятеро українців та один татарин, очолював відділення українець. Двоє працівників мали середню освіту, семеро з них – нижчу середньої та четверо – нижчу [10, арк. 75–76].

Штат Козлівського районного відділення складався з чотирнадцяти місць, і всі з них були зайняті. Сім працівників були росіянами, четверо українцями. Очільником і заступником відділення були українці. Четверо працівників мали середню освіту, шестеро з них – нижчу середньої та один – нижчу [10, арк. 74–75].

У лютому 1950 р. вступив у дію новий штатний розпис, згідно з яким штат Козлівського районного відділення налічував п'ятнадцять місць, а саме були

такі посади: начальник районного відділення, заступник начальника, три посади старшого оперуповноваженого, четверо оперуповноважених, один помічник оперуповноваженого, слідчий, помічник слідчого, секретар-машиністка, шофер і вахтер. Порівняно з двома минулими роками зникла посада начальника штабу винищувального батальйону. В етнічному складі переважали росіяни – дев'ять чоловік, а також були четверо українців, один білорус та один татарин. Шестеро мали середню освіту, семеро – нижчу середню, один – нижчу [11, арк. 118–119].

Згідно з тим же розписом штат Козлівського районного відділення налічував одинадцять місць, а саме такі посади: начальник районного відділення, заступник начальника, дві посади старшого оперуповноваженого, четверо оперуповноважених, один помічник оперуповноваженого, секретар-машиністка та вахтер. Штат було скорочено на три місця, порівняно з попереднім роком зникла посада начальника штабу винищувального батальйону. В етнічному складі переважали росіяни, яких було шестеро, українців було п'ятеро, очолював відділення українець. Двоє з працівників, включно з очільником відділення, мали середню освіту. Семеро працівників мали освіту, нижчу середньої, а двоє з них – нижчу [11, арк. 116–118].

2 березня 1950 р. вступив у дію новий штатний розпис, згідно з яким штат Козлівського районного відділення налічував п'ятнадцять місць, а саме такі посади: начальник районного відділення, заступник начальника, три посади старшого оперуповноваженого, четверо оперуповноважених, один помічник оперуповноваженого, слідчий, начальник фінансів, секретар-машиністка, шофер, вахтер і обслуговуюча. Порівняно з попереднім роком було додано нові посади – начальник фінансів та обслуговуюча, всі посади заміщені не були, пустувало місце старшого оперуповноваженого та обслуговуючої. Етнічний склад відділення був неоднорідним: восьмеро з працівників

були росіянами, зокрема і начальник відділення, також було троє українців, двоє білорусів та один татарин. П'ятеро працівників мали середню освіту, решта працівників мали освіту, нижчу середньої [12, арк. 112–114].

Штат Козлівського відділення налічував чотирнадцять місць, зокрема такі посади: начальник районного відділення, заступник начальника, дві посади старшого оперуповноваженого, четверо оперуповноважених, один помічник оперуповноваженого, начальник фінансів, секретар-машиністка, шофер, вахтер і обслуговуюча. Варто зазначити той факт, що вперше з 1944 р. з'явилась посада шофера, додалися і нові посади, такі як начальник фінансів та обслуговуюча. Дві посади заміщено не було, а саме – старшого оперуповноваженого та оперуповноваженого. В етнічному складі переважали українці, яких було восьмеро, зокрема, очільник відділення теж був українцем, а також четверо росіян. Лише начальник відділення мав середню освіту, шестеро працівників мали освіту, нижчу середньої, решта – нижчу [12, арк. 110–112].

Висновки. Отже, в структурах служби безпеки УРСР в Тернопільській області була помітною кадрова нестача та погана підготовка кадрів у період із 1944 по 1947 рр. В зазначений період відділення були укомплектовані в середньому на 60–65%, а працівники часто мали закінчені лише кілька класів школи. Згідно з реформою, після скасування воєнного стану навесні 1946 р. Раднарком СРСР було перетворено у Раду міністрів, а наркомати – на міністерства, а для боротьби з ОУН-УПА було створено окреме управління 2-Н.

Починаючи з 1947 р. стартувала потужна боротьба з ОУН-УПА, відділення було суттєво розширено, спрямовувались сюди і більш професійні кадри в потрібній кількості, в штатному розписі з'являться окрема посада начальника винищувального батальйону. Саме ці батальйони активно протидіяли повстанцям. Для здійснення поставлених цілей

відділення наповнювались здебільшого росіянами та українцями зі східних регіонів УРСР або ж вихідцями з інших респу-

блік СРСР. Коли повстанський рух пішов на спад, зникла і посада начальника винищувального батальйону у відділеннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Київ : Либідь, 1994. 433 с.
2. Мизак Н. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Чернівці : Прут, 2011. 220 с.
3. Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности в 1941–1954 рр. Москва : Звенья, 2010. 500 с.
4. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 28 арк.
5. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1944 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 2. С. 1. 94 арк.
6. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1945 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 44 арк.
7. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1946 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 2. С. 1. 91 арк.
8. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1947 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 33 арк.
9. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1947 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 2. С. 1. 117 арк.
10. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1948 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 100 арк.
11. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1949 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 151 арк.
12. Штатное расписание личного состава Управления НКГБ в Тернопольской обл. 1950 г. *ГДА СБУ в Тернопільській обл. (Галузевий державний архів СБУ в Тернопільській обл.)*. Ф. 8. Оп. 1. Т. 1. С. 1. 159 арк.

ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ЧИННИКІВ НА БУДІВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

INFLUENCE OF THE GERMAN AND RUSSIAN FACTORS ON THE CONSTRUCTION OF THE UKRAINIAN NAVY NORTH DURING THE HETMAN P. SKOROPADSKY

Проданюк Ф.М.,

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри філософії, політології та українознавства
Київського національного університету технологій та дизайну*

У статті проаналізовано малодосліджену в науковій літературі проблему впливу німецького та російського чинників на будівництво національного військово-морського флоту в період існування Української держави гетьмана Павла Скоропадського. Обрана тема дослідження не лише становить науковий інтерес, але й має практичне значення з огляду на те, що після агресивних дій Російської Федерації у 2014 р. Україна змушена втретє в ХХ – ХХІ ст. дбати про відновлення власних Військово-Морських Сил.

Перші кроки з розбудови українського військово-морського флоту було здійснено Центральною Радою в 1917 р. Їй вдалося здійснити українізацію частини особового складу кораблів Чорноморського флоту, сформуванню власну воєнно-морську доктрину та створити для її реалізації Міністерство морських справ УНР. Завершити вирішення питань будівництва військово-морського флоту України мав гетьман Павло Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 р.

На українсько-російські відносини в 1918 р. впливало перебування на території України німецьких та австро-угорських військ. Їхня присутність мала як негативний, так і позитивний характер. Зокрема, тривалий час вони були стабілізуючим чинником існування національної української державності та стали суттєвою перешкодою для більшовиків у реалізації їхніх великодержавницьких планів. 12 червня 1918 р. Радянська Росія підписала прелімінарний мирний договір з Українською державою. На період проведення українсько-російських переговорів на всьому фронті сторони припинили бойові операції. Під час проведення мирної конференції особливо гостро обговорювалося питання про визнання лінії державного кордону між Україною та Росією, зокрема питання належності Криму та Чорноморського флоту.

У травні – липні 1918 р. німецьке командування здійснювало цілковитий контроль над Чорноморським флотом і не поспішало повертати Україні захоплені її бойові кораблі. Лише чітка позиція керівництва Української держави та наполеглива робота гетьманських дипломатів дали змогу встановити прямі контакти у вересні 1918 р. між гетьманом П. Скоропадським і німецьким імператором Вільгельмом II. Під час переговорів Україні вдалося домогтися підтримки Німеччини в поверненні Українській державі кораблів Чорноморського флоту.

Ключові слова: Українська держава, Український військово-морський флот, Павло Скоропадський, гетьманат, Севастополь, Радянська Росія, відносини, Німеччина.

The article analyzes the problem of the influence of German and Russian factors on the construction of the national navy during the existence of the Ukrainian State Hetman P. Skoropadsky, which has not been studied in the scientific literature. The chosen topic of the study is not only of scientific interest, but also has practical significance given that after the aggressive actions of the Russian Federation in 2014, Ukraine was forced into the third in the XX – XXI centuries take care of the restoration of the Navy.

The first steps to build the Ukrainian Navy were made by the Central Rada in 1917. It succeeded in Ukrainian sing part of the Black Sea Fleet personnel, forming its own naval doctrine and creating a Ministry of the Maritime Affairs of the UNR for its implementation. Hetman P. Skoropadsky, who came to power on April 29, 1918, had to complete the decision to build the navy of Ukraine.

Ukrainian-Russian relations in 1918 were influenced by the presence of German and Austro-Hungarian troops on the territory of Ukraine. Their presence was both negative and positive. In particular, they

have long been a stabilizing factor for the existence of national Ukrainian statehood and have become a significant obstacle for the Bolsheviks in the realization of their grand-power plans. On June 12, 1918, Soviet Russia signed a preliminary peace treaty with the Ukrainian State.

During the period of the Ukrainian-Russian talks, the parties ceased operations on the whole front. During the peace conference, the issue of recognition of the border line between Ukraine and Russia was particularly keenly discussed, in particular, the issue of belonging to the Crimea and the Black Sea Fleet.

In May – July 1918 the German command exercised complete control over the Black Sea Fleet and did not hurry to return to Ukraine its captured warships. Only a clear position of the leadership of the Ukrainian state and persistent work of the Hetman diplomats allowed establishing direct contacts in September 1918 between Hetman P. Skoropadsky and the German Emperor Wilhelm II. During the negotiations, Ukraine succeeded in securing the support of Germany in returning the Black Sea Fleet ships to the Ukrainian State.

Key words: Ukrainian State, Ukrainian Navy, P. Skoropadsky, Sevastopol, Soviet Russia, relations, Germany.

Постановка проблеми. Історичний досвід власного народу слід вивчати та пам'ятати не лише учням в освітніх закладах, але й керівництву будь-якої держави. Він часто стає в нагоді й допомагає не лише спрогнозувати подальші дії тих чи інших країн, але й допомагає виробити дієву відповідь на зовнішні загрози національній безпеці. Зокрема, це стосується й агресивних дії Росії щодо України у 2014 р., які призвели до тимчасової окупації Криму, Севастополя, частини Донбасу, до втрат значної кількості кораблів Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі – ВМС ЗС України), кримських суднобудівних заводів тощо. Однією з нагальних проблем сучасного національного військового будівництва залишається необхідність відновлення бойової спроможності ВМС ЗС України та захисту українського узбережжя й акваторії Азовського і Чорного морів. У своїй новітній історії Україна змушена вирішувати ці питання вже втретє. Тому дослідження спроб вирішення названої проблеми у 1918 р. має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням будівництва військово-морського флоту України в добу Гетьманату та становищу Чорноморського флоту в 1918 р. присвячено значну кількість наукових і науково-популярних праць. Дослідники поділяють їх на декілька історіографічних течій: радянську, російську, українську зарубіжну, німецьку, австрійську, сучасну українську тощо.

Праці сучасної російської історіографії з названої проблематики можна розділити на три великі групи. До першої слід віднести науково-популярні роботи російських публіцистів, які займають чітко виражену українофобську позицію. У концентрованому вигляді їхні погляди викладено у книгах О. Широкограда, який ще у 2008 р. «мріяв» про війну між Росією та Україною, а також про нейтральну та федеративну Україну без Криму. Основу другої групи становлять праці Я. Бутакова, І. Михайлова, О. Пученкова та інших, які розглядають основні напрями військового будівництва України у 1917–1918 рр. як реальну загрозу державності Росії. Третю групу сформували праці тих науковців, які дають у своїх роботах нейтральні оцінки українському рухові чи просто оминають його своєю увагою. Серед них помітно виділяються праці російського військового історика С. Усова, який здійснив спробу об'єктивно проаналізувати становище на Чорноморському флоті, в Севастополі та в Криму у 1917–1918 рр. Значну увагу він приділив й українсько-російським мирним переговорам у 1918 р.

У сучасній українській історіографії питання створення Українського військово-морського флоту висвітлили П. Гай-Нижник, І. Гриценко, А. Данілов, О. Калініченко, В. Кравцевич, М. Мамчак, В. Сергійчук, П. Василевський, О. Мироненко, Г. Перепелиця, Д. Сидорук, Я. Тинченко та інші. Окремі аспекти цієї проблеми розглянули у своїх працях В. Верстюк, В. Голубко, С. Литвин і Р. Пиріг. Канди-

датську дисертацію з питань будівництва Центральною Радою військового флоту захистив А. Лубенець. Ґрунтовний аналіз Кримського походу армії УНР у 1918 р. під командуванням Петра Болбочана здійснили С. Громенко, Т. Бикова, П. Дяченко, В. Перепада та С. Рудько. Дослідження стану суднобудівних заводів Миколаєва в роки Української революції 1917–1921 рр. започаткував Л. Левченко. Питання військової символіки розкрили В. Карпов, І. Крочак. Створення міністерства закордонних справ Української держави (далі – УД) та основні напрями його діяльності предметно досліджено Д. Веденєєвим і Т. Зарудою. Українсько-російські дипломатичні відносини в 1918 р. проаналізували С. Борисенко, І. Дацків і З. Олійник. Хід українсько-російських мирних переговорів у 1918 р. проаналізовано в роботах О. Лупандіна, В. Піскун, В. Тичини та І. Юшкової. Українсько-німецькі відносини в 1917–1918 рр. досліджують П. Барвінська, Н. Кривець та В. Перепада.

Формулювання цілей статті. Метою статті є спроба з'ясувати значення впливу зовнішніх чинників на створення Військово-Морського Сил України в 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Восени 1917 р. Українська Центральна Рада (далі – УЦР) розпочала роботу зі створення національного військово-морського флоту. В складних умовах протидії більшовиків їй вдалося провести українізацію Чорноморського флоту та сформувати військово-морську доктрину. 13 березня 1918 р. оголошено ухвалений УЦР «Тимчасовий закон про флоту (флот) УНР». 15 березня 1918 р. військовий міністр УНР та в. о. міністра морських справ О. Жуковський видав наказ негайно зібрати всі кораблі Чорноморського флоту до Севастополя, а ті, що потребують ремонту, – до Миколаєва. На всіх військових і торговельних кораблях Чорноморського флоту мали підняти український прапор [1, с. 13–14].

Спроби формування Українського військово-морського флоту негативно зустріло й командування німецьких та австро-угорських військ на терито-

рії України. 24 квітня 1918 р. на нараді у начальника штабу німецьких військ генерал-лейтенанта В. Гренера були ухвалені рішення звернутися до уряду УНР з такими рішучими домаганнями: «Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають в Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Можна тримати лише виключно поліцейні відділи за порозумінням з обома командуваннями» [2, с. 23]. Значна частина сучасних вітчизняних дослідників пояснює позицію німецького командування тією обставиною, що у квітні-травні 1918 р. свої претензії на державне будівництво в Криму відкрито заявляли росіяни, українці, кримські татари та німецькі колоністи. До домагань німецьких колоністів прихильно відносилося німецьке командування, а вимоги кримських татар підтримувала Туреччина [3, с. 137].

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський та його уряд мали дбати про вирішення ряду нагальних для Української держави проблем: добитися офіційного визнання керівництвом Німеччини та країн Четвертого союзу нової влади в Україні; припинити воєнні дії проти Радянської Росії та розпочати з нею мирні переговори; продовжити будівництво армії та флоту; вирішити питання приналежності Криму та Чорноморського флоту. Всі ці питання були надзвичайно важливими для гетьманського режиму, а їхнє позитивне вирішення в значній мірі залежало від позиції керівництва Німеччини. У першій половині травня 1918 р. німецьке командування заперечувало будь-які спроби української влади повернути у своє підпорядкування захоплені в Криму кораблі Чорноморського флоту. Лише наполеглива робота українських дипломатів та чітка позиція керівництва Гетьманату дозволила розпочати тривале обговорення цього питання.

2 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив перший склад гетьманського уряду – Ради Міністрів Української держави (УД), який очолив Ф. Лизогуб. Тимчасово виконуючим обов'язки Міні-

стра військових справ та флоту УД гетьман призначив начальника Генерального штабу О. Сливинського. Товаришем (заступником) військового міністра УД по морських справах став начальник Генерального Морського штабу капітан 2 рангу (з червня 1918 р. – капітан 1 рангу) М. Максимов. Головним представником УД в Криму призначили контр-адмірала М. Остроградського, який мав вивчити можливість звільнення флоту з під німецького арешту. Першочерговим його завданням стало узгодження з німецьким командуванням повернення УД семи лінійних кораблів, крейсерів «Кагул», «Пам'ять Меркурія» і «Прут», декількох міноносців, усіх підводних човнів й різних кораблі окремого призначення [4, с. 442–443]. Суттєву допомогу у вирішенні цих питань йому мав надати новопризначений Головний начальник портів Чорного та Азовського морів контр-адмірал А. Покровський.

3 травня 1918 р. гетьман дав доручення Генеральному штабу Збройних Сил УД з'ясувати значення Криму для України. Результатом цієї роботи стала доповідна записка «Історичний огляд Криму і південно-східної групи», яка через декілька днів була подана на розгляд П. Скоропадському. В ній була низка принципових положень: «Якщо Україна матиме бойовий флот, то Крим необхідний їй як стоянка цього флоту. Він повинен охороняти торгівлю і тримати під контролем Чорне море. При наявності флоту України для його потреб необхідно, щоб до Української держави відійшли: а) Севастополь – база флоту; б) Керч – фортеця, що прикриває вхід в Азовське море; в) Феодосія – станція мін Вайтхеда. Для обслуговування потреб фортець півострова потрібно тримати тут дві дивізії» [5, арк. 7].

Того ж дня, 3 травня 1918 р., посол Німеччини в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці (далі – РРФСР) граф Вільгельм фон Мірбах-Гарф (1871–1918) направив ноту народному комісаріату закордонних справ (далі – НКЗС) РРФСР, в якій від імені

свого уряду заявив, що Німеччина не планує нав'язувати Кримському півострову форму правління і надіється на те, що питання майбутньої долі Криму буде предметом російсько-українського мирного договору [11, с. 283]. В ноті також була вимога, щодо необхідності повернення кораблів Чорноморського флоту з Новоросійська в Севастополь.

7 травня 1918 р. під час обговорення на засіданні Ради Міністрів УД питання про кордони України було ухвалено рішення звернути особливу увагу на приєднання Криму до України. Уряд підтримав пропозицію П. Скоропадського, щоб гетьман направив спеціальний лист із цього питання послу Німеччини в Україні, а міністр закордонних справ УД довів українську позицію до німецького уряду. 8 травня 1918 р. на засіданні гетьманського уряду було розглянуто дві доповіді контр-адмірала А. Покровського. Першу про захоплення німецькими військами кораблів Чорноморського флоту, які підняли українські прапори в Севастополі, Одесі та Херсоні. Другу – про стан транспортної флотилії. Після тривалого обговорення доповідей, Рада Міністрів ухвалила рішучим чином протестувати проти захоплення українських військових кораблів та вести переговори про їхнє повернення безпосередньо з керівництвом Центральних держав. Було також наголошено на доцільність повернення кораблів транспортної флотилії колишнім власникам [6, арк. 5–9].

10 травня 1918 р. Павло Скоропадський направив німецькому послу в Україні баронові фон Мумму спеціальну «Ноту щодо Криму та Чорноморського флоту». В ній гетьман обґрунтував політичну, економічну та військову важливість прилучення Криму до України. Особливу увагу в ноті звернуто на необхідність вирішення питання про Чорноморський флот [7, с. 46–48]. Основні орієнтири та методи розв'язання українською дипломатією цих завдань були докладно обговорені 16 травня 1918 р. на спеціальному засіданні Міністерства закордонних справ УД.

Питання Чорноморського флоту було винесено 24 травня 1918 р на розгляд Ради Міністрів УД. Після тривалого розгляду уряд ухвалив таке рішення: «1. Чорноморський флот в повному складі повинен бути визнаний українським. 2. Вирішити питання про повернення флоту з Новоросійська до Севастополя» [8, арк. 2]. 30 травня 1918 р. Міністерство закордонних справ УД направило уряду Німеччини ноту, де було обґрунтовано значення приєднання Криму до України. В цьому документі було вказано на необхідність включення Криму до Української держави на правах окремої автономії [2, с. 147]. Позитивний вплив на хід обговорення цих питань з урядами Центральних держав мало офіційне визнання 2 червня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною та Австро-Угорщиною.

У першій половині травня німецькі дипломати та військове командування Радянської Росії повернути кораблі Чорноморського флоту із Новоросійська в Севастополь. 11 травня 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами на Східному фронті направив НКЗС РРФСР телефонограму з ультимативними вимогами негайно повернути кораблі Чорноморського флоту з Новоросійська до Севастополя. В протилежному випадку німецькі війська могли продовжити наступ на Новоросійськ. У відповідь на цю радіограму нарком закордонних справ РРФСР Г. Чичерін (1872–1936) направив 13 травня 1918 р. ноту міністерству закордонних справ Німеччини, в якій було обґрунтовано позицію Радянської Росії щодо Севастополя, Криму та Чорноморського флоту. Керівництво РРФСР було готове повернути кораблі Чорноморського флоту в Севастополь на таких умовах: 1) встановлення остаточних меж окупації німецькими та австро-угорськими військами території Росії, визначення кордонів з Фінляндією та Україною та припинення воєнних дій на всіх фронтах; 2) звільнення Севастополя від окупації Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини чи України [12, с. 330].

Німецькі дипломати використали на свою користь й відсутність єдиної позиції з цієї проблеми в керівництва Радянської Росії, а також конфлікт у квітні – червні 1918 р. між повпредом РРФСР в Німеччині А. Іоффе (1883–1927) та радянським консулом в Берліні В. Менжинським (1874–1934) з наркомом закордонних справ Радянської Росії Г. Чичерінім [12, с. 79–80]. Наприкінці травня 1918 р. А. Іоффе направив ноту німецькому уряду в якій погоджувався на повернення кораблів Чорноморського флоту в Севастополь при умові підписання мирного договору з Україною. У своєму листі від 28 травня 1918 р. до А. Іоффе та В. Менжинського голова РНК РРФСР В. Ленін назвав лист помилкою та нагадав про те, що радянський уряд висунув перед Німеччиною дві умови: «1) мир на трьох фронтах: з Україною, Фінляндією та Туреччиною; 2) не – анексія Севастополя» [13, с. 80–81]. 29 травня 1918 р. Радянська Росія висунула ще одну вимогу повернення Чорноморського флоту із Новоросійська в Севастополь. Вона наполягала на необхідності припинення наступу турецьких військ на Кавказі [12, с. 330–331].

Поки йшла дипломатична переписка німецькі підводні човни 18–20 травня 1918 р. повністю блокували Новоросійськ [12, с. 310]. В ноті від 26 червня 1918 р. німецьке посольство в РРФСР дало пояснення, чому німецькі та турецькі флоти намагаються контролювати дії кораблів Чорноморського флоту та пояснило чому в дипломатичній переписці використовує термін «колишній Чорноморський флот». Серед важливих причин були названі такі: ворожі дії Чорноморського флоту до німецьких та турецьких військ, перехід частини кораблів флоту до Новоросійська та його не роззброєння, а також те, що флот багато разів змінював свої прапори. В червні 1918 р. він стояв в Новоросійську не під червоними, а під андріївськими прапорами [12, с. 321].

У червні 1918 р. Рада Народних Комісарів затвердила текст таємної директиви про знищення кораблів Чорноморського

флоту та комерційної флотилії, що перебували в Новоросійську. Таємну директиву підписав керівник РНК В. Ленін. 18–19 червня 1918 р. цю директиву уряду Радянської Росії було виконано. Значну частину кораблів флоту було затоплено біля берегів Новоросійська.

Обговорення питань майбутньої долі Чорноморського флоту та Криму було в центрі уваги й мирної українсько-російської конференції, яка розпочала свою роботу в Києві 23 травня 1918 р. Українську делегацію очолив С. Шелухін, а російську – Х. Раковський. Питання про приналежність Криму та Чорноморського флоту офіційно не стояло в порядку денному переговорів. Однак сторони готувались до його активного обговорення під час розгляду питання про кордони між Україною та Радянською Росією.

Під час підготовки цих питань до обговорення РНК Радянської Росії доручило Л. Троцькому підготувати спеціальну військово-морську інструкцію для членів російської делегації. В ній була низка принципів вимог: 1) Визнання належності Криму Радянській Росії; 2) Чорноморський флот у повному складі має належати Росії; 3) Категоричне заперечення будь-яких спроб української делегації довести належність Криму та Чорноморського флоту Україні; 4) Вимога про повернення Радянській Росії недобудованих військових кораблів, які залишилися на суднобудівних заводах Миколаєва та Херсона; 5) Російська делегація мала наполягати на надання Одесі та Миколаєву статусу «вільного міста»; 6) Можливість вільного транзитного використання українських залізниць Радянською Росією для зв'язку з Кримом; 7) Встановлення винятково російського контролю над Керченською протокою та над судноплавством у цьому регіоні [10, с. 25–26].

Обговорення питання про кордони проходило у надзвичайно складній ситуації. Російська делегація затягувала розгляд багатьох проблем. Тому переговори так і не принесли сторонам бажаних результатів.

У квітні-вересні 1918 р. керівництво УД здійснило ряд заходів, які мали позитивний вплив на вирішення організаційних питань створення військово-морського флоту України. Були створені Головний морський штаб та Генеральний морський штаб [15]. Перший мав дбати про персональний склад Українського військово-морського флоту, а другий повинен був забезпечити його бойову діяльність. 15 липня 1918 р. було ухвалено закон про уніформу національного флоту, 18 липня затверджено закон про український воєнно-морський прапор, 17 вересня – стяги (вимпели) бойових кораблів. У травні – серпні розпочато роботу по формуванню морської піхоти тощо. У травні – серпні 1918 р. гетьманський уряд виділив кошти на добудову військових кораблів у Миколаєві та Херсоні, а також профінансував підняття лінкора (дредноута) «Імператриця Марія», який після потужного вибуху затонув у 1917 р. Наприкінці травня 1918 р. лінкор вдалося підняти. Але після його огляду фахівцями стало зрозуміло, що використовувати лінкор як бойовий корабель неможливо [14].

У травні – серпні 1918 р. гетьманський уряд та українські дипломати наполягали на поверненні під юрисдикцію України захоплених німецькими військами берегових укріплень та кораблів Чорноморського флоту. Значну увагу гетьмана та його дипломатичної служби було звернуто на отримання згоди в вирішення цих питань від вищого керівництва Німеччини і перш за все імператора Вільгельма II. З цією метою 17 серпня 1918 р. до Берліна була направлена урядова делегація на чолі з головою Ради Міністрів УД. Ф. Лизогубом. Цей візит був успішним для України. Під час переговорів вдалося вирішити проблему ратифікації Берестейського договору, ряд питань торговельно-економічного співробітництва між двома державами. Делегація також підготувала можливість зустрічі на вищому рівні між імператором Вільгельмом II та гетьманом П. Скоропадським, яка відбулася 5 вересня 1918 р.

Під час візиту було підписано новий Економічний договір між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Німецький імператор погодився підтримати створення дієздатної української армії та дав згоду на остаточну передачу кораблів Чорноморського флоту Українській державі. Гетьман заручився підтримкою імператора у вирішенні кримського питання, меж східних та північних кордонів УД [17, с. 610–614].

У жовтні 1918 р. Німеччина передала Українській державі лінкор (дредноут) «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, 7 лінійних кораблів, кілька підводних човнів, декілька транспортних та допоміжних суден [16, с. 43–45]. Свою діяльність Український військово-морський флот розпочав з розмінування чорноморського узбережжя від мін та забезпечення судноплавства в регіоні. Наступним кроком в будівництві Українського військово-морського флоту стало підписання гетьманом 11 листопада 1918 р. законопроекту про штати та командування військових частин флоту.

Значну увагу гетьманський режим приділяв забезпеченню Українського військово-морського флоту офіцерськими кадрами.

Виробити план підготовки майбутніх офіцерів флоту мала «Комісія по утворенню військових шкіл та академій», яка розпочала свою роботу 17 червня 1918 р. Передбачалося відкриття Гардемаринської школи в Миколаєві та Морського кадетського корпусу в Севастополі. Названі навчальні заклади мали розпочати свою роботу з 1 жовтня 1918 р.

Висновки. По-перше, після державного перевороту в Україні гетьманський уряд прагнув вирішити питання про приєднання Криму до Української держави та відновити контроль над захопленими німецькими військами кораблями Чорноморського флоту.

По-друге, керівництво Радянської Росії прагнуло зберегти свій контроль над Кримом і Чорноморським флотом. Тривалий час воно блокувало будь-які дії України щодо вирішення цього питання.

По-третє, тривалий час німецьке командування негативно ставилось до прагнення України збудувати власний військово-морський флот. Лише чітка позиція гетьманського керівництва сприяла тому, що німецький імператор Вільгельм II дав дозвіл на повернення Україні захоплених кораблів Чорноморського флоту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лубенець А.В. Творення українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 – «Військова історія» Національної академії оборони України. Київ, 2002. 20 с.
2. Дорошенко Д.І. Історія України (1917–1923) : в 2-х т. : документально-наукове видання / упоряд. К.Ю. Галушко. Т. II : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ : Темпора, 2002. 352 с.
3. Громенко С.В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ : К.І.С., 2018. 266 с.
4. Крип'якевич І.П., Гнатевич Б.П., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б.З. Якимович. 4-е вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. 712 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 3–10.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5–9 зв.
7. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : У 2-х томах, трьох частинах. Т. 2. / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ : Темпора, 2015. 412 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–45.
9. Мирні переговори між Українською державою та РСФСР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань : збірник документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України / В.Ф. Верстюк (відп. ред.), О.І. Лупандін (упоряд.). Київ : Нью-Йорк ; Філадельфія : Вид-во М.П. Коць, 1999. 366 с.

10. Усов С.А. Проблема Черноморского флота, Севастополя и Крыма на переговорах РСФСР и Украинской Державы в 1918 году. *Морской сборник*. 2003. № 10. С. 20–26.
11. Усов С.А. Политико-правовые проблемы Черноморского флота и Севастополя в контексте распада Российской империи и СССР : Историко-политологический анализ : дисс. ... д-ра полит. наук и автореферата по ВАК 23.00.02, д-р полит. наук. 2003. 445 с.
12. Документы внешней политики СССР. Т. 1. Москва, 1959. 772 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 50 : Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. Москва : Политическая литература, 1970. 624 с.
14. Тинченко Я.В. Військово-морські сили України. 1917–1921: науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. 116 с.
15. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.
16. Гай-Нижник П.П. Чорноморський флот і українське державотворення 1917–1918 років (До історії створення Військово-Морських Сил України). *Військовий музей (науково-методичний збірник)*. Вип. 7. Київ : ЦМЗСУ, 2006. С. 37–46.
17. Гай-Нижник П.П. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року. *Україна дипломатична*. Вип. XV. Київ, 2014. С. 605–615.

ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ У ПРОТИДІІ ГІБРИДНИМ ВИКЛИКАМ СУЧАСНОСТІ: ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL OF MODERN TIMES FOR COUNTERING HYBRID CALL OF THE DAY: HISTORIOSOPHIC ASPECT

Семергей Н.В.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і суспільних наук
Української медичної стоматологічної академії*

Дослідження належить до сфери теоретико-методологічних та історіософських вимірів новітнього українського історичного дискурсу. У статті окреслено та обґрунтовано методолого-історіософське, ціннісно-смісловне та морально-етичне значення історіографічного осмислення українського національно-культурного відродження XIX – початку XX століття в контексті реалізації державної політики щодо протистояння гібридним викликам сучасного світу. У статті зроблено висновок, що історіографія українського національно-культурного відродження володіє вагомим методологічним та етико-аксіологічним потенціалом, історіософія якого виявляє себе в кількох площинах. Перша – аналіз новітніх історичних досліджень українського ренесансу – дає змогу актуалізувати цивілізаційну, аксіологічну та антропологічну методологію, на принципах якої побудовано більшість історичних студій, засвідчити важливість міждисциплінарності та історіографічного полілогу як есенційних принципів сучасного наукового дослідження. Друга – науково-історичне осмислення українського національного відродження XIX – початку XX століття – дає змогу відтворити філософію його оптимізму та державотворчих інтенцій. Третя – студії історичного аналізу національного відродження – легітимізує сучасні соціокультурні та суспільно-політичні процеси, посилюючи їх історичними та духовно-культурними основами. Четверта – висвітлюючи зміст, характер та особливості національно-культурного відродження, історики забезпечують «цивілізаційно-культурні мости», створюють умови для естафети відродження, трансляції його філософії та духу в сучасний націєтворчий процес. П'ята – осмислюючи ідеї національно-культурного відродження, історики звертаються до символізму соборності як духовної та ціннісної єдності, новітній етап якої започатковано в добу національно-культурного відродження. Нарешті, антропологічний підхід історіографічного аналізу дає змогу стверджувати, що історики національно-культурного відродження стали його невіддільним складником і суб'єктом, які «продовжують» науково-просвітницький шлях духовно-культурного ренесансу української нації у нових умовах державної незалежності.

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, українська історіографія, історіософія, методологія, цінності та мораль історичної науки, державотворення, гібридні виклики, нація, духовність, соборність.

The research deals with the sphere of theoretical and methodological as well as historical and philosophical aspects of modern Ukrainian historical discourse. The article gives a detailed analysis of methodological, historical and philosophical aspects, ethical and moral values of historiography comprehension of Ukrainian national and cultural revival of the XIXth – the beginning of the XXth century in the context of realization of public policy to counter the hybrid calls of the modern world. The author comes to the conclusion that historiography of Ukrainian national and cultural revival has ponderable methodological, ethical and axiological potential, historiography of which becomes apparent in some aspects. The first aspect is the analysis of the newest historical research of the Ukrainian Renaissance. It gives an opportunity to apply civilization, axiological and anthropological methodology, which is the basis of the most historical studios. The second aspect is scientific historical awareness of Ukrainian national revival of the XIXth – the beginning of the XXth century. It provides the opportunity to reproduce philosophy of its optimism and state creative tendency, to witness the orientation of Ukrainian ethnic to passionarity and active opposition to destructive polity for the development of Ukrainian nation in the XIXth century. The third one is

historical analysis of national revival which legalizes modern social and cultural as well as social and political processes, strengthening them with historical and spiritually cultural bases. The fourth one, which exposes the essence, character and features of national and cultural revival, helps to provide with so called "bridge between cultures and societies", creates conditions for revival, conveying of its philosophy and spirit to modern nation creative process. The fifth deals with comprehension of the ideas of national and cultural revival. Historians apply to conciliarism as spiritual and value unity the newest stage of which was founded in time of national and cultural revival. And finally the last one is anthropological approach of historiography analysis which enables to state that historians of national and cultural revival became its integral part and continue scientific and educational way of spiritual and cultural renaissance of Ukrainian nation in the new condition of the state independence.

Key words: conciliarism, historiosophy, hybrid calls, methodology, nation, spirituality, state creative process, Ukrainian historiography, Ukrainian national and cultural revival, values and morality of history.

Постановка проблеми. Новітній етап інституціоналізації та національно-культурного розвитку української державності радикально змінює характер і траєкторії державної політики: розв'язана потреба державно-політичної, соціокультурної та міжнародної легітимації змінюється пріоритетами захисної стратегії та оборонного націоналізму. Гібридні виклики та технології прихованого протистояння вимагають формулювання і розв'язання нових завдань, зміст яких лежить у площині кардинальних ціннісних і методологічних змін. Відтак постає очевидна необхідність активної співпраці науковців-гуманітаріїв, завдання яких, насамперед, полягає в побудові нових ціннісно-сміслових засад інноваційної діяльності. У цьому контексті нових функцій набуває й історіографічний дискурс. Інспірування його нарративу цивілізаційною та антропологічною методологією дає змогу актуалізувати ключове призначення історіографії: спираючись на історичний досвід, протистояти парадигмі гібридної війни, забезпечити історичну «теодицею» та обґрунтування сучасних стратегій українського національного державотворення. У вирішенні таких завдань виняткове значення має історіографія українського національно-культурного відродження XIX – початку XX століття, осмислення якої вияскравлює особливу природу українства – стійку і послідовну пасіонарність до духовного і національно-державного розвитку, протидію деструктивному та окупаційному політико-територіальному ландшафту.

Історична категорія «українське національно-культурне відродження» нале-

жить до кола провідних концептів української історіософії. У її філософському змісті атрибутовано історичний хід українського націє- та державотворчого процесу: від патерналістської мажорності та ренесансного оптимізму до культурно-історичних травм і фатальних історичних уроків, незважаючи на які, українське суспільство консолідувалося для духовного та державно-політичного відродження. Тому вбачається цілком природна методологічна закономірність, що історіографічне осмислення феномена українського національно-культурного відродження, яке в XIX – на початку XX століття відбувалося в єдності національно-етнічних, ментально-психологічних, суспільно-політичних, матеріальних, соціальних і духовно-культурних проявів, становить не лише пізнавально-методологічне, але й виняткове державотворче та ціннісно-сміслові значення, насамперед, у площині смислової та просвітницької протидії сучасним викликам антиукраїнської пропаганди та медіафейків щодо оцінки та інтерпретації історичних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні основи наукового дослідження напрямів і змісту вивчення українського національно-культурного відродження було закладено у фундаментальних історіографічних синтезах Ірини Войцехівської, Олександра Гуржія, Віктора Даниленка, Леоніда Зашкільняка, Ярослава Калакури, Віктора Колесника, Ірини Колесник, Віктора Коцура, Володимира Кравченка, Віталія Масненка, Руслана Пирога, Сергія Посохова, Петра Радька, Олександра Реєнта, Валерія Смо-

лія, Олександра Удода, Михайла Юрія, Наталії Яковенко та інших учених, історіографічні здобутки яких виформували сучасну мапу наукових шкіл української національної історіографічної традиції. Учені запропонували ціннісне та цивілізаційне осмислення наявного історичного нарративу, обґрунтували необхідність зміни методологічних орієнтирів. Контекстний аналіз представленої в наявних наукових працях науково-історичної рефлексії українського національно-культурного відродження досить переконливо умотивовує його історіографічний зріз під кутом зору протистояння гібридним викликам і прихованим загрозам, які існують у сучасному світі.

Формулювання цілей статті. Статтю присвячено розкриттю методологічного та ціннісно-сислового потенціалу історіографії українського національно-культурного відродження ХІХ – початку ХХ століття. Основну увагу було приділено розглядові соціокультурного та ціннісно-морального значення науково-історіографічного осмислення феномена українського національного відродження у площині сучасних націє- та державотворчих процесів.

Виклад основного матеріалу. Теза про те, що розвиток і збагачення історіографічного дискурсу є свідченням демократичного шляху розвитку національної науки, не потребує доведення. Тематика історіографічних досліджень є лакмусовим папірцем ціннісного контексту гуманітарних досліджень, дає змогу виявити рівень свободи творчості та академічної демократії. Особливо такі твердження справедливі щодо філософського аналізу вітчизняного історіографічного процесу українського національно-культурного відродження ХІХ – початку ХХ століття, осмислення феномена якого становить не лише гносеологічне, але й світоглядно-націєтворче значення.

На широку науково-дослідницьку основу історіографія українського модерного ренесансу вийшла в межах нової історіографічної ситуації, яка склалася

в умовах здобуття Україною державної незалежності. Коментуючи сучасне середовище розвитку українського історіографічного нарративу, вітчизняна учена-історіографка І. Колесник використовує такі атрибути, як деідеологізація, інтелектуальна свобода, можливість інтеграції до світового наукового співтовариства, формування нового стилю історичного мислення, диверсифікація історіографії, розмаїття методологій тощо [10, с. 24]. Ба більше, історіографія українського національно-культурного відродження засвідчує легітимність в українському історіографічному каноні «культурного повороту», фокусування національної історіографії на цивілізаційних і соціокультурних аспектах українського національного процесу, утвердження дійсного статусу «cultural studies» [13, с. 13].

Сьогодні історіографія українського національно-культурного відродження представлена значним масивом фундаментальних синтезів. Це праці таких учених, як О. Бойко, А. Волощенко, О. Голубицький, Я. Грицак, Я. Калакура, Г. Касьянов, Л. Кондратик, В. Кравченко, В. Литвин, В. Сарбей, В. Смолій, В. Щербак, М. Юрій та інші. Запропонований історіографічний полілог володіє вагомим методологічним та етико-аксіологічним потенціалом, історіософія якого виявляє себе в декількох площинах цивілізаційного та світоглядно-державотворчого змісту.

Перше. Аналіз новітніх історичних досліджень українського ренесансу дає змогу актуалізувати цивілізаційну, аксіологічну та антропологічну методологію, на принципах якої побудовано більшість історичних студій, засвідчити важливість міждисциплінарності та історіографічного полілогу як есенційних принципів сучасного наукового дослідження. В умовах нинішнього гібридного протистояння соціо-гуманітарне пізнання набуває нового функціонального призначення, суттєво змінюється покликання й історіографії, адвокацію якої влучно вербалізував Я. Калакура: «У сучасних умовах,

коли відновлюються та збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки, включно й з історіографією. Вона покликана засвоїти цінності Майдану, остаточно декомунізуватися, правдиво й об'єктивно, наукового й неупереджено переосмислювати процес зародження історичних знань про події та явища минувшини з урахуванням раніше недоступних або спотворених джерел і нових методологічних підходів, рішучого розриву з ідеологічними постулатами тоталітаризму» [7, с. 8]. Як бачимо, аналіз новітніх історичних досліджень українського ренесансу XIX – початку XX століття дає змогу засвоїти та зрозуміти сучасну методологію історичного аналізу, що заснований на полі- та трансдисциплінарності, інтеграції методологій, свободі наративних практик, культурній і соціальній історії [17–19].

Друге. Історіографічне осмислення українського національного відродження XIX – початку XX століття, насамперед, дає змогу відтворити філософію його оптимізму та державотворчих інтенцій, засвідчити спрямованість української етносфери до пасіонарності та активного протистояння деструктивним політичним умовам, у яких розвивалося українство XIX століття. В історіософських рецепціях категорії «українське відродження» учені підкреслюють його піднесені, мажорні та оптимістичні смисли, наголошують на тому, що відродження актуалізує історичну перспективу українства, обґрунтовує та репрезентує ідею неперервності українського історичного процесу. Навіть більше, історіографія відродження науково умотивовує висновки про пасіонарність як ментальний атрибут українського етносу. Історики солідарні в тому, що феномен духовно-культурного відродження було зрощено в умовах захисного націстворення. Культурний потенціал українців вдало «асимілював» шовіністичні та українофобські стратегії антиукраїнських сил, засвідчив природність

та історичну силу архетипу національного державотворення [8, с. 55; 12, с. 5].

Аналіз історичних праць щодо українського національно-культурного відродження дає змогу історіографії набути афірмативного статусу – ситуації, коли історіографічний дискурс стає фундаментом сучасної ідентичності та суспільного ладу. Підкреслюючи світоглядні функції історіографічного процесу, сучасний дослідник В. Бондар веде мову про синергію його наукового та соціокультурного потенціалу. Він наголошує, що світоглядна функція історіографії сигніфікує її істотну роль у становленні держави та формуванні нації. Історіографія українського модерного ренесансу сприяє розвитку почуття громадянства, історичної пам'яті, критичного мислення, формує в суспільстві морально-правовий клімат та об'єктивну картину українського минулого [2, с. 96].

Третє. Методологічний потенціал науково-історіографічного осмислення історичних студій національного відродження також виявляється в легітимізації сучасних соціокультурних і суспільно-політичних процесів, посилюючи їх конкретно-історичними та духовно-культурними основами. Висвітлення історії культурного, соціального, духовного, персоналістичного та інтелектуального складників українського модерного відродження дає змогу репрезентувати культурні взірці, виявити та зрозуміти цивілізаційний механізм функціонування етносу. Історики аналізують макро-, мезо- та мікрорівні національного відродження, виявляють його культурну специфіку та регіональні особливості, висвітлюють ментальні, релігійно-конфесійні, освітні, наукові, літературні, мистецькі та інші аспекти, що дає змогу виявити цілісне культурне середовище українського відродження [11; 15; 16]. Історіографія національного відродження виявляє українську культурну модель, уписуючи її образи до завдань і траєкторій новітнього етапу соціокультурного розвитку України. Ба більше, історики звертають увагу

на ментальний зміст українського відродження, аналізують архетипи ренесансу як закладені природою інтенції українства до духовного та суспільного розвитку [9, с. 31].

Соціокультурне значення історіографії українського ренесансу також має вияв у морально-етичному аспекті. Відомо, що історична наука, як і будь-яка практична діяльність людини, не може бути «морально нейтральною». Історики несуть особливу відповідальність за вплив їхніх праць на суспільну свідомість і духовно-культурне життя [1, с. 9]. Ціннісно-виховні завдання історіографії українського відродження, насамперед, полягають у формуванні цінностей гідності, національної ідентичності, громадянської та суспільно-активної позиції. Аналіз матриці проявів національного відродження свідчить, що сфера ціннісно-етичних впливів його історіографії є досить масштабною. Насамперед, мова йде про перспективу розвитку громадянських ідеалів самоорганізації, суспільної єдності та ініціативи, оптимістичного та діяльнісного сприйняття суспільно-політичних і державотворчих завдань. Навіть більше, історіографія українського відродження дає підстави для висновку про розгляд істориками питання «соціальної відповідальності», а також загального контексту соціальної історії, що орієнтує гуманітаристику на розв'язання ціннісно-орієнтаційних завдань [3, с. 72].

Четвертий методологічний аспект історіографії українського модерного ренесансу полягає в тому, що, висвітлюючи зміст, характер та особливості національно-культурного відродження історики забезпечують «цивілізаційно-культурні мости», створюють умови для естафети відродження, трансляції його філософії та духу в сучасний націєтворчий процес. Умовою досягнення такого потенціалу історіографії є цивілізаційна методологія, яка дає змогу розглянути український історичний процес як цілісність і наступність, сприяє актуалізації взаємин соціуму та культури, дає змогу

побачити єдність регіональних аспектів відродження в його загальноісторичному контексті. Ба більше, засвоєння цивілізаційної методології уможливорює наукове пояснення природи національно-культурного відродження, унормовує цілісність цивілізаційної системи України та закономірність її сучасного державно-політичного відродження [5, с. 235; 14, с. 12]. Історіографія теми дає змогу інтерпретувати досвід культурного відродження в умовах пошуку інноваційних механізмів протистояння сучасним гібридним викликам – медіапропаганді, історичним фальсифікаціям, ціннісному хаосу та антиукраїнським закликам, що спричиняють девальвацію національних цінностей.

Історіографічний аналіз українського відродження XIX – початку XX століття дає підстави для висновку про актуалізацію істориками національної філософії визвольних змагань. Феномен духовно-культурного відродження розглядається як шлях до державно-політичного визнання українців. Історичні дослідження, долаючи радянську історіографічну традицію, пропонують положення про первинність цінностей і національних смислів у політизації українського державотворчого процесу, про важливість реалізації ідей оборонного та захисного націоналізму як ключового шляху побудови національної ідентичності [4, с. 24].

П'ятий методологічний аспект історіографії українського національно-культурного відродження полягає в тому, що, осмислюючи його ідеї та історичний зміст учені, передовсім, звертаються до символізму соборності яку розглядають як духовну та ціннісну єдність [6, с. 24]. Історіографія теми свідчить, що новітній етап духовної та державної соборності було започатковано саме у модерну добу української історії. Діалектику та ціннісний потенціал таких висновків важко переоцінити, адже сьогодні українське державотворення зіштовхується зі значними загрозами державній єдності, постає необхідність ціннісної протидії антиукраїнським парадигмам.

Шосте. Ренесансна ідея національної соборності та цілісності тісно пов'язана з положеннями про соборність української історіографії. Аналізуючи цю тезу, слід підкреслити, що антропологічний підхід історіографічного аналізу дає змогу стверджувати, що історики національно-культурного відродження стали його невіддільним складником і суб'єктом, які «продовжують» науково-просвітницький шлях духовно-культурного ренесансу української нації у нових умовах державної незалежності. Історіографічний аналіз уможливорює цілісний науковий зріз наявного історичного нарративу українського духовно-культурного відродження у єдності наукових синтез українських учених в Україні та закордоном. Соборність української історіографії – це не арифметична сукупність, а нова ціннісна категорія, нова якість. Ба більше, соборність історіографії українського відродження не передбачає монополію методологій чи ідеологій, не заперечує плюралізм історичної дискусії, не ігнорує свободу творчості історика. Соборність історіографії нерозривно пов'язана із соборністю української нації та державною єдністю [5, с. 241].

Висновки. Як бачимо, історіографічний дискурс українського національного відродження становить виняткове значення для історичного пізнання феномена

національного ренесансу та сучасного оприсутнення його націєтворчого потенціалу. Методологічний та етико-аксіологічний потенціал сучасних історичних студій українського ренесансу виявляється в кількох площинах, зокрема: як відтворення цивілізаційної, аксіологічної та антропологічної методології історичних досліджень, міждисциплінарної диверсифікації та свободи інтерпретаційних практик; як відтворення оптимістичної філософії розвитку українства; як легітимізація сучасного етапу духовно-релігійного та культурного відродження; як зв'язок і безперервність українського історичного процесу націє- та державотворення; як актуалізація соборності та духовної єдності українського суспільства; нарешті, як соборність української історіографії. Історіографічний дискурс українського відродження збагачує не лише пізнавально-методологічний арсенал національної історії, але й становить виняткове ціннісне та етико-моральне значення. Інспірування історіографії цивілізаційною та аксіологічною методологією, увага до антропологічних і соціальних сюжетів, культурні рецепції – усе це вписує науково-історичний аналіз українського модерного ренесансу до державотворчого контексту, вигідно вияскравлює роль історіографії у формуванні української національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болебрух А. Мораль в структуре исторической науки. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. Вип. 11. С. 6–16.
2. Бондар В. Сучасна українська історіографія : підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 25. С. 95–115.
3. Городяненко В. Историографические подходы и способы познания социологической науки. *Грані : науково-теоретичний альманах*. 2018. Т. 21. № 10. С. 69–75.
4. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 24. С. 23–37.
5. Калакура Я., Алексієвець Л. Цивілізаційні засади української історіографії. *Україна – Європа – Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 233–245.
6. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
7. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
8. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

9. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні : реалії та прогнози. *Сучасна українська історіографія : проблеми методології та термінології* : мат-ли Всеукр. наук.-методолог. сем., м. Київ, 17 червня 2004 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 22–35.
10. Колесник І. Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 1995. Вип. 1. С. 21–33.
11. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.
12. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.
13. Рєпина Л. Теоретические новации в современной историографии. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. Вип. 10. С. 10–40.
14. Салата О. Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії. *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії* : монографія / за наук. ред. О. Салати. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2017. С. 9–20.
15. Сарбей В. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX – початку XX ст. (причинки до історії та історіографії проблеми). *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 1998. Вип. 3. С. 84–98.
16. Семергей Н. Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно-культурного відродження другої половини XIX століття : інтертекст історіографій. *Історична пам'ять* : наук. зб. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2017. Вип. 37. С. 110–116.
17. Kuukkanen J.-M. The Future of the Philosophy of Historiography : Reviving of Reinventing. *Towards a Revival of Analytical. Philosophy of History Around Paul A. Roth's Vision of Historical Sciences* / ed. by K. Brzechczyn. Boston : Brill Rodopi, 2017. P. 73–94.
18. Tucker A. *Our Knowledge of the Past : A Philosophy of Historiography*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 302 p.
19. Tucker A. The Future of the Philosophy of Historiography. *History and Theory*. 2001. Vol. 40. No. 1 (Feb.). P. 37–56.

УДК 94:[664.6/.7:338.439.52](477/4)“18/19”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.05>

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПІДПРИЄМЦІВ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

NATIONAL COMPOSITION OF ENTREPRENEURS IN THE FLOUR MILLING INDUSTRY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING THE XX CENTURY

Стоколоса Т.А.,
*аспірант кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних дисциплін
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

У статті на основі значної кількості першоджерел охарактеризовано національний склад підприємців у борошномельній промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено місце євреїв, поляків, українців і представників інших національностей в економічному житті Правобережжя у пореформений період. Значна увага приділена представникам єврейського етносу, оскільки вони контролювали близько 50% усіх борошномельних підприємств. Це зумовлювалось їхнім компактним проживанням у цьому регіоні. Саме євреї були власниками найбільших млинів на території Правобережної України, які розташовувалися в Києві та Житомирі. Також у руках євреїв перебувала тогочасна торгівля. Друге місце за чисельністю посідали поляки. Будучи великими землевласниками, вони змогли стати значним прошарком серед виробників борошномельної продукції. Зокрема, слід вказати на роди Потоцьких і Браницьких. Також висвітлено місце і значення іноземних підприємців. Вони були не надто чисельними, але володіли досить значними млинами та новітньою технікою виробництва. Охарактеризовано роль українців у розвитку борошномельної галузі. Українці, які посідали перше місце за чисельністю на території Правобережжя, не змогли виділитись в окрему категорію промисловців. Це зумовлювалось багатьма чинниками: відсутністю власної держави, ототожненням себе із російським самодержавством, недостатністю підприємницького хисту, незначним обсягом капіталів та іншим. Лише окремі представники корінного населення, наприклад Терещенки, Симиренки, змогли досягти значних успіхів у господарській діяльності. Здебільшого українці були власниками невеликих борошномельних підприємств, які виробляли незначні обсяги продукції та задовольняли потреби навколишньої території. Одержані результати свідчать, що національний склад підприємців у борошномельному виробництві Правобережної України у пореформений період включав переважно представників єврейського, польського, українського етносів. Викладені у статті узагальнення та висновки можуть бути використані під час подальшого дослідження загальної картини соціально-економічної історії України Нової доби.

Ключові слова: борошномельна промисловість, Правобережна Україна, підприємці, євреї, поляки, українці, млин.

In the article based on a large number of primary sources the national composition of entrepreneurs in the flour-milling industry of Kyiv, Volyn, and Podillya governorates was characterized in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. The place of Jews, Poles, Ukrainians and representatives of other nationalities in the economic life of the Right Bank in the post-reform period has been determined. Much attention was paid to Jewish ethnic groups, as they controlled about 50% of all flour-milling enterprises. This was due to their compact residence in the region. Exactly Jews who owned the largest mills in the Right-Bank Ukraine located in Kyiv and Zhytomyr. Also Jews controlled the trade of that time. Poles ranked second in number. As large landowners, they were able to become a significant layer among manufacturers of flour milling products. In particular, the Potocki and Branitsky families should be noted. The place and importance of foreign entrepreneurs are also covered. They were not too numerous, but possessed rather large mills and the latest production technology. The role of Ukrainians in the development of the flour-milling industry has been characterized. The Ukrainians, which ranked first in number on

the Right Bank territory, were not able to distinguish themselves into a separate category of industrialists. This was due to many factors: the absence of its own state, identification with the Russian autocracy, lack of entrepreneurial wealth, a small amount of fund, etc. Only a few representatives of indigenous people, such as Tereshchenko, Symyrenko, have been able to achieve significant success in business. For the most part, Ukrainians owned small flour mills that produced small amounts of produce and met the needs of the surrounding area. The results obtained show that the national composition of entrepreneurs in the flour-milling industry of Right-Bank Ukraine in the post-reform period included mainly representatives of the Jewish, Polish, Ukrainian ethnic groups. The generalizations and conclusions presented in the article can be used in further research of the general picture of socio-economic history of Ukraine of the New Age.

Key words: flour-milling industry, Right-Bank Ukraine, entrepreneurs, Jews, Poles, Ukrainians, mill.

Постановка проблеми. У сучасному світі набуває активного поширення дослідження соціально-економічної історії українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період відбувається процес реформування господарського життя та його перехід на ринкові основи діяльності. Аналогічні тенденції відбувалися в борошномельній промисловості на території Правобережної України (Київській, Волинській і Подільська губерніях). Важливим елементом реформ, які проводились починаючи із 1861 р., було утворення прошарку підприємців. Для українського суспільства ця проблематика була надзвичайно важливою, оскільки в умовах відсутності власної державності саме вітчизняні підприємці могли відігравати важливу роль для захисту національних інтересів. Але слід зазначити, що українці, незважаючи на чисельну перевагу, не були панівним етносом у борошномельному виробництві. Основні позиції тут відігравали євреї та поляки. Саме вони змогли зосередити у своїх руках найбільші та найприбутковіші млини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично всі дослідження, у яких висвітлюється проблематика національного складу промисловців на українських землях у пореформений період, є досить загальними та не приділяють значну увагу борошномельному виробництву. Основну увагу дослідники акцентують на загальній характеристиці формування прошарку підприємців. Серед них слід виділити праці М. Москалюка [14; 13], Н. Романюк [16–18] та О. Буравського [2].

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне дослідження та характеристика національного складу підприємців у борошномельному виробництві Правобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Національний склад промисловців у борошномельній промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. був неоднорідним. Серед власників млинів переважали євреї, поляки та росіяни [14, с. 214–215]. Наприклад, на території Волинської губернії 43% борошномельних підприємств перебували у руках євреїв, 28% належало росіянам, 18% – полякам і 7% – німцям і чехам. Відповідно, євреям належала майже половина всіх млинів [23, с. 294].

Переважання євреїв серед власників млинів пояснюється тим, що вони посідали друге місце після українців за чисельністю на території Правобережної України. Висока концентрація єврейського населення зумовлюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Серед губерній Правобережжя найбільш населеною євреями була Волинська губернія, де їхня частка серед усього населення становила 12,16%, далі слідували Київська (11,57%) та Подільська (10,9%) губернії [18, с. 431].

Саме єврейський етнос був найбільш підприємливим у досліджуваний період. Його найбільший вклад у розвиток ринкової економіки пов'язаний із торговельною та кредитною діяльністю. В цьому євреї випереджали представників усіх інших народів, які проживали на терито-

рії Правобережної України. Незважаючи на низку антиєврейських заходів уряду Російської імперії, як, наприклад, заборона купівлі та оренди землі, обмеження в акціонерному підприємстві, пересуванні та проживанні, вони виявили значну схильність до підприємницької діяльності [13, с. 68].

Євреї на Волині були власниками не тільки малих, але й досить великих промислових млинів. У 1880-х рр. в м. Шепетівка Заславського повіту діяв паровий млин єврея Янкеля Волошина. Він був обладнаний 7 поставами та двома паровими котлами, один з яких – потужністю 50 к. с. Зерно для переробки скуповувалося у місцевих землевласників, а також транспортувалося із сусідніх повітів. Мука, яка виготовлялася на млині, експортувалася в Київ, Брест та закордон (переважно в Кенігсберг) [11, с. 303; 19, с. 74–75].

Відомими підприємцями серед євреїв стали Бродські. Вони володіли значними капіталами та низкою високопродуктивних підприємств. Найбільших успіхів досягнув Лазар Бродський, який зосередив свою діяльність у цукровій і борошномельній промисловості. Перший млин сім'я Бродських придбала у 1870 р. у спадкоємців київського купця А. Глезера за 21 500 крб.

Паровий борошномельний млин Лазаря Бродського на Подолі був потужним підприємством. На ньому діяли 4 постави, 10 залізних і 10 фарфорових вальців. У 1885 р. додано ще 3 залізних вальці. Млин працював безперервно увесь рік. На ньому щороку перемелювали 437 000 пудів пшениці і 17 400 пудів жита. Пшеничне борошно збувалося в Чернігівську, Могилевську губернії, в верх по річках Дніпро і Прип'ять, в навколишніх містах. Житнє борошно продавалося на навколишній території. На млині працювало 38 робітників: 34 чоловіки та 4 жінки. У 1888 р. на території свого маєтку Лазар Бродський збудував ще один паровий млин. Це потужне підприємство щодня переробляло 23 000 пудів зерна, або майже 50% продукції всіх

млинів Києва. У 1890 р. на млині працювали 26 робітників. Обладнаний він 26 вальцями. Підприємство розміщувалося у двох кам'яних будівлях. Сума виробленої продукції становила близько 600 000 крб. на рік. Борошно продавалося в Києві, Петербурзі, Варшаві і т. д. [18, с. 432; 10, с. 176–177].

Щодо євреїв, які проживали на території Правобережної України, заслуговує на увагу ще один цікавий факт. Саме вони досить часто були орендарями млинів. Серед найбільш поширених форм оренди: дрібна (один млин – в одні руки), довготривала оренда зі змішаною платою (орендар розраховувався із власником частково грошима, а частково – виробленою продукцією) [8, с. 122].

Значне поширення віддачі млинів в орендні руки можна пояснити отриманням із цього власником прибутків, при цьому не беручи жодної участі у процесі виробництва, оскільки орендна плата вносила наперед [9, с. 81]. Наприклад, в 1871 р. Жаботинський Свято-Онуфрієвський монастир віддав на 4 роки в оренду свій водяний млин у м. Жаботині черкаському міщанину Шмілі-Лейбі Товаровському. Медведівський Миколаївський монастир у 1870 р. віддав в оренду водяний млин у с. Яничівці Чигиринського повіту Київської губернії міщанину Бені Подольському [8, с. 122]. У 1906 р. надано в оренду єврею Вайсману водяний млин на 2 постави із солomorізкою в с. Гулинці Подільської губернії. Він перемелював до 8000 пудів зерна на рік [4, арк. 14 зв–15].

Як приклад домінування євреїв у борошномельному виробництві Правобережної України можна навести такі дані. Станом на 1901 р. у Васильківському повіті Київської губернії діяло 6 великих парових млинів. Власниками 5 з них були саме євреї [21, арк. 162].

На території Правобережної України значне місце в економічному житті посідали поляки. Після придушення польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. національна політика Російської імперії щодо поляків стала жорсткішою. Активні

учасники повстань вислані, у поміщиків конфісковували їхні володіння. Полякам заборонялося купувати та продавати землю, призупинено видачу кредитів. Польські землевласники обкладалися своєю середньою «контрибуцією» в розмірі 10% від доходу, яка вводилася після придушення повстання 1863 р. [18, с. 456]. Але, незважаючи на активізацію русифікації краю та антипольської політики, роль великих дворян-землевласників цієї національності в економічному житті продовжувала залишатися важливою. Напередодні Першої світової війни полякам належало майже 50% усіх промислових підприємств Правобережної України. Не була винятком і борошномельна промисловість [7, с. 100].

Поляки серед власників млинів посідали помітне становище. Найбільш відомими були підприємства таких польських родів, як Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Ярошинські та інші. Зокрема, станом на 1913 р. графи Браницькі володіли 8 паровими млинами в Київській і Подільській губерніях. Наприклад, М.Є. Браницька була власницею 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [18, с. 459–460].

Серед власників млинів слід виділити і рід Потоцьких. Лише одному Й. Потоцькому належало 37 борошномельних підприємств [16, с. 116]. В с. Баланівка Ольгопільського повіту Подільської губернії діяв водяний вальцевий млин графині Марії Потоцької. У 1894 р. обсяг виробництва млина становив 26 225 пудів муки та 7 000 пудів висівок. Млин був обладнаний 5 вальцями та 2 поставами. На ньому працювали 9 робітників [6, арк. 90–91].

У 80-х рр. XIX ст. 40 найбільших власників млинів входили до Сільськогосподарського товариства, серед яких було багато поляків (Потоцькі, Браницькі, Сангушки, Чапські та інші). У січні 1890 р. власники великих борошномельних підприємств зібралися на з'їзд у Києві, на якому з доповіддю виступив поляк Ю. Чарновський. Важливим рішенням

цього з'їзду було створення центру для підготовки кваліфікованих мельників, яких не вистачало в борошномельній промисловості [2, с. 86].

Помітне місце серед промисловців Правобережної України посідали графи Бобринські, які володіли млином у м. Сміла Київської губернії. На ньому в рік перемелювалось 300 000 пудів пшениці [16, с. 115]. Вмілими підприємцями був рід Сангушків, зокрема Роман Сангушко. Йому належали млини у м. Заславль, м. Славути, с. Михново, 45 торговельних закладів [17, с. 362]. Борошномельним виробництвом серед польського населення займалися також люди незначного походження. Наприклад, у 1872 р. чиновнику Савицькому надано дозвіл на будівництво дерев'яного водяного млина на р. Буг у м. Вінниці [5, арк. 16].

Серед власників млинів у другій половині XIX – на початку XX ст. слід згадати також іноземців. Російський уряд, який проводив політику розвитку промисловості, за умов відсутності достатніх внутрішніх капіталів був змушений вдаватися до закордонних інвестицій. Цьому сприяло і досить ліберальне щодо діяльності іноземців на території Російської імперії законодавство. Це призвело до того, що вони привозили на Правобережну Україну не готові товари, а вільні кошти [15, с. 99].

Також багато іноземців (німців, чехів, австрійців і т.д.) працювали в борошномельній промисловості. Їх високо цінували за професіоналізм. Саме тому місцеві українські сільські громади запрошували іноземних фахівців на посади мельників у свої громадські млини. Їх також залучали до спорудження та експлуатації млинів у поміщицьких маєтках [1, с. 394].

Поступово іноземні підприємці збільшували своє значення та чисельність у борошномельній промисловості Правобережної України. Знаними промисловцями були князі Демидово-Сан-Донато. Окрім землі та замків в Італії, вони володіли двома млинами в Київській губернії. На першому, у маєтку Корсуні Канівського

повіту, перемелювалось 900 пудів зерна на добу, а на другому, в маєтку Ільїнці Липовецького повіту – 1200 пудів зерна [12, с. 84]. Німцєві Карлу Прату належав водяний млин у м. Кривчик Подільської губернії [3, арк. 34 зв–35]. Ще один представник Німецької імперії І. Кіціс збудував вальцевий млин у с. Мізаків Вінницького повіту. Спадкоємець грецьких колоністів і відомий підприємець П. Раллі володів млином у с. Супрунів Вінницького повіту, а Е. Раллі – вальцевим млином у м. Браїлів [1, с. 394].

Варто виділити князівський рід Вітгенштейнів (Сойн-Вітгенштейнів) – це родина дипломатів і військово-політичних діячів, які займалися підприємницькою діяльністю та змогли накопичити значні багатства. Наприклад, М.Н. та Г.Ф. Сойн-Вітгенштейни в період 1900–1912 рр. на території Подільської губернії володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту, який за рік переробляв 175 000 пудів зерна. Ще один представник цієї сім'ї – Ф.Л. Вітгенштейн володів трьома водяними млинами в тому ж маєтку [12, с. 84].

Наявність іноземних капіталів у борошномельній промисловості сприяла технічному вдосконаленню виробництва. Вже наприкінці 1870-х рр. значна частина млинів, якими володіли іноземні підприємці, обладнувалась паровими двигунами. Наприклад, паровим млином в с. Уладівка Вінницького повіту володіло Товариство Уладівського цукрового заводу, паровим млином в с. Лучах Ольгопільського повіту – прусський підданий К. Граунец, паровим млином у м. Ольгополь – купці М. Литвин, Б. Авербух і М. Фукс [1, с. 394].

Як видно із наведених вище даних, українські підприємці не були переважною групою на території Правобережної України, поступалися вони і за розмірами капіталів. Особливості буття українського суспільства, специфіка його історичного розвитку не сприяли активізації серед українців підприємницького хисту. Українським підприємцям, порів-

няно з росіянами, євреями, поляками, не вдалося перетворитися за своїм побутом, звичаями, характером, освітою в окрему верству. Але, незважаючи на це, окремі українці змогли завдяки напруженій праці досягти рівня визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, Симиренки, Терещенки та інші.

Соціально-культурна адаптація українських підприємців відбувалась в системі правових норм Російської імперії. Своє майбутнє вони тісно пов'язували з імперським простором, будучи інтегрованими в його устрій. А тому, беручи участь у роботі земств, міського самоврядування як гласні, а інколи і як міські голови, у професійних об'єднаннях, культурно-освітніх товариствах, здійснюючи широку благодійність і меценатство, вони демонстрували не національну, а регіональну, місцеву ідентичність – матеріально підтримували ті проекти, які дозволяла влада – розвиток соціальної сфери, освіти, культури в загальноросійському вимірі. Як приклад можна навести діяльність родини Терещенків, які обіймали посади гласних міських дум і земств, були членами різноманітних підприємницьких об'єднань, жертвували мільйони рублів на притулки, лікарні, навчальні заклади, створювали музеї, будували православні храми переважно в місцях своєї підприємницької діяльності [7, с. 104].

У борошномельній промисловості українці здебільшого були власниками невеликих млинів, які обслуговували навколишню територію. Але серед них діяли також і досить значні підприємства. У цьому аспекті слід згадати паровий вальцевий млин в м. Вязівка Черкаського повіту Київської губернії, який належав М. Іващенко (19 робітників), паровий млин Івана Гордійчука в с. Пустоварівка Сквирського повіту, водяний млин у с. Хрустків Ольгопільського повіту Подільської губернії, який перебував в оренді у Івана Пуликовського. Млин перемелював різного роду зерно на муку на суму 3 700 крб. [22, арк. 43–43 зв; 20, арк. 77–78; 6, арк. 122–122 зв].

Висновки. Отже, на Правобережжі у пореформений період активними темпами розвивалася борошномельна промисловість. Відповідно, пришвидшувався процес формування класу промисловців. Незважаючи на те, що основну частку населення становили українці, панівне становище в борошномельній промисловості посідали євреї та поляки. У деяких регіонах представники єврейського етносу змогли зосередити у своїх руках близько 50% усіх борошномельних під-

приємств. Водночас вони були власниками млинів, які вирізнялися значними обсягами виробництва як на території України, так і у всій Російській імперії. Поляки, які володіли значними обсягами землі, також активно долучилися до млинарської справи. Щодо українців, то варто зазначити, що вони не змогли виділитись в окремих прошарок серед підприємців і були власниками здебільшого невеликих млинів, які орієнтувалися на обслуговування потреб навколишньої території.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 384–399.
2. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 177. 135 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 848. 23 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 2-Д. Спр. 787. 17 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4513. 399 арк.
7. Донік О. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 96–111.
8. Жам О. Борошномельне виробництво монастирів Київської губернії 2-ї половини XIX ст. *Могілянські читання* : мат-ли X Міжнар. наук. конф. «Монастирські комплекси в контексті християнської культури». Київ, 2006. С. 119–126.
9. Жам О. Монастирські млинарські заклади Правобережної України XIX ст. *Краєзнавство*. 2002. Вип. 1–4. С. 80–83.
10. Жам О. Парові борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї половини XIX ст. *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 174–180.
11. Забелин В. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев : Тип. Штаба Киев. воен. Окр., 1887. 368 с.
12. Машкін О. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 83–88.
13. Москалюк М. Підприємницька діяльність в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна – Європа – Світ*. 2016. Вип. 18. С. 62–69.
14. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль : В-во «Рада», 2009. 336 с.
15. Ніколаєва Т. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 95–107.
16. Романюк Н. Роль підприємців в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 113–127.
17. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Наукові читання*. Житомир, 2013. Т. 2. С. 361–364.
18. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир : Полісся, 2012. 600 с.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельской промышленности. VIII. Волынская губерния. Санкт-Петербург, 1903. 256 с.
20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 13. 96 арк.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 353. 244 арк.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 102. 164 арк.
23. Шапран С. Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду ХІХ – початку ХХ ст. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ, 2014. Вип. 37. С. 293–301.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ACTIVITIES OF THE POLITICAL POLICE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SOUTHERN OF UKRAINE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

Токаленко П.О.,

*аспірант кафедри філософії, політології та українознавства
Херсонського національного технічного університету*

У статті описано діяльність політичної поліції Російської імперії на півдні України під час Першої російської революції 1905–1907 років. Автор досліджує ефективність політичної поліції як частини російської репресивної моделі та її масштаби. Основна увага приділяється організації політичної поліції на півдні України. Важливим елементом статті є матеріальний складник політичної поліції та методи боротьби з революційним елементом у суспільстві.

У статті описано процес виникнення та формування політичної поліції на півдні України на початку ХХ століття. Основною метою системи політичної поліції в Росії було створення розгалуженої мережі таємних агентів у суспільстві. У статті перераховано таємні імена поліцейських агентів, взяті автором із секретних зашифрованих протоколів поліції. Описується в статті й процес розподілення агентів по групах відповідно до їхніх особистих рис і професійних здібностей. Автор на конкретному прикладі описує не лише винагороду поліцейських агентів, а й описує систему таємного державного страхування на випадок їх убивства.

Особлива увага приділяється роботі агентів поліції зі студентською молоддю в роки Першої російської революції 1905–1907. Важливим аспектом статті є опис поліцейських обшуків поліцейськими агентами як у студентському середовищі, так і серед революціонерів. Також приділяється увага криптографічній роботі революціонерів та поліції, що розшифровує їхні повідомлення. У статті зазначаються особливі насильницькі методи роботи російської поліції на початку ХХ століття, а також факти звинувачення у злочинах проти осіб за сфабрикованими звинуваченнями. Важливим аспектом статті є доля організованої поліцейської агентурної мережі в суспільстві після зміни політичної ситуації в країні в 1917 році. Автор підкреслює, що добре організована репресивна система політичної поліції Російської імперії була однією з причин поразки революції 1905–1907 років.

Ключові слова: Перша російська революція, Південь України, поліція, репресії, студентський рух.

The article describes the activities of the political police of the Russian Empire in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905–1907. The author examines the effectiveness of political police as part of Russia's repressive model and its scope. The focus is on organizing political police in southern Ukraine. An important element of the article is the material component of the political police and the methods of combating the revolutionary element in society.

The article describes the process of the emergence and formation of political police in the south of Ukraine in the early twentieth century. The main purpose of the system of political police in Russia was to create an extensive network of secret agents in society. The article lists the secret names of the recruited agents taken by the author from the secret encrypted police protocols. The author on a specific example describes not only the remuneration of police agents, but also notes the system of secret state insurance in case of their murder.

Particular attention is paid to the work of police agents with student youth. An important aspect of the article is the description of police searches by police agents, both in the student environment and among the revolutionaries. Attention is also given to the cryptographic work of the revolutionaries and the police deciphering of their messages. The article notes the particular violent methods of Russian police work in the early twentieth century, as well as the facts of accusations of crimes against persons on fabricated charges. An important aspect of the article is the fate of an organized police intelligence network in Russia after the change of political situation in the country in 1917. The author emphasizes that the well organized repressive system of political police of the Russian Empire was one of the reasons for the defeat of the revolution of 1905–1907.

Key words: First Russian revolution, South of Ukraine, police, repression, student movement.

Постановка проблеми. Політична урядова реакція в роки Першої російської революції, безперечно, була пов'язана із діяльністю, не тільки поліційних органів, а й царської охорони та органів жандармерії. Сфера діяльності подібних органів була направлена, в першу чергу, на забезпечення безперешкодного функціонування монархічної системи та пошук ідеологічних ворогів у суспільстві. В роки Першої російської революції 1905–1907 років політична поліція боролася за стабілізацію політичної ситуації в Російській імперії й на Півдні України, зокрема. Методи роботи політичної поліції на Півдні України навряд чи відрізнялися від методів в інших регіонах Російської імперії. Стандартний набір – спостереження, провокація, організація обшуків, залякування та побиття стали буденним явищем в революційні 1905–1907 та реакційні 1906–1909 роки.

Питання доцільності «організованого шпигунства» проти власного народу залишається актуальним і в сучасному світі. З одного боку, це важливий елемент державної безпеки, з іншого – сама методика роботи політичної поліції пов'язана з посяганням на громадянські права і свободи людини. На початку ХХ століття в структурі імперського самодержавства Російської імперії питання особистої свободи людини було не тільки другорядним, а й небезпечним для держави та царського режиму. Багатонаціональна Російська імперія мала авторитарний політичний характер, а ліберальні ідеї Заходу спонукали інтелігенцію, підприємців, робітничий клас та селянство до реформування сталої політичної та економічної моделі Російської імперії. Конфлікт між народом та владою, який виник на основі ідеологічного та політичного світосприйняття в державі, реально оформився в революційну боротьбу 1905–1907 років, в умовах внутрішньополітичної кризи та зовнішньополітичних несприятливих обставин (Японська війна).

У цих умовах роль політичної поліції для держави була, якщо не найважливішою, то однією із основних. Страте-

гія придушення революційного запалу в суспільстві через арешт лідерів антиурядових заходів мала принести свій результат. Контрреволюційна урядова політика спиралася не тільки на відданні царському режиму війська, а й на низьку завербованих агентів поліційної служби в народному середовищі. Інформація набута від поліційних філерів внаслідок посиленої провокаційної діяльності та в умовах масової революційної активізації населення, стала неймовірно корисною для влади. Злагоджені дії всіх силових структур в Російській імперії, й політичної поліції, зокрема, призвели до поступової поразки революційного руху в Російській імперії.

В умовах розбудови сучасної української держави важко уявити діяльність подібних структур. Однак, все залежить від зміни політичної кон'юнктури в державі, тому поява поліційної структури із схожою методикою роботи має свідчити про перехід до авторитарної моделі в суспільстві. Інакше кажучи, діяльність політичної поліції в країні – це офіційна та легалізована владна провокація проти власного народу, сам факт існування якої має свідчити про наявність «політичної хвороби» в політичній системі держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних українських істориків, які вивчали проблематику діяльності поліційних органів в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття, слід згадати І.К. Омельченко, яка вивчала організаційно-правові аспекти діяльності поліційних органів в Україні в середині ХІХ століття. М.Г. Любар приділив увагу кадровому забезпеченню органів загальної та політичної поліції наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Розвиток міської поліції на матеріалах Одеси початку ХХ століття досліджував В.М. Петровський. Організація правової охорони поліцією державних фінансів в Україні на початку ХХ століття вивчала І.М. Рязанцева. Боротьбу поліції з українськими політичними партіями на початку ХХ століття дослідила Л.В. Стромилук.

Серед сучасних російських істориків важливо згадати Л.В. Ульянову, яка розкрила питання протидії політичної поліції російському лібералізму в суспільстві на початку ХХ століття. Боротьбу с революційним підпіллям напередодні Першої російської революції вивчала М.О. Аракелян. Це ж саме питання, але в більш конкретизованому контексті відносно есерів та більшовиків дослідив Д.Г. Рижаків. Нормативному регулюванню органів політичної поліції приділив увагу С.М. Жаров. Питання історіографії політичної поліції в Російській імперії на початку ХХ століття вивчав М.М. Іванцов.

Формулювання цілей статті. Основною метою статті є дослідження діяльності політичної поліції в 1905–1907 роках на Півдні України. Завдяки вивченню архівних легенд Державних обласних архівів південної України, Центрального державного історичного архіву в місті Київ та Центрального державного архіву громадських об'єднань в місті Київ, автор робить спробу дослідити організацію та практичну діяльність репресивної поліційної політичної моделі на півдні України на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Перше охоронне відділення поліції було створене в Петербурзі в 1866 році. Згідно із наказом міністра внутрішніх справ В.К. Плеве від 12 серпня 1902 року, політична поліція створювалася в тих місцевостях «де було замічено особливий, посилений розвиток революційного руху». На Півдні України такими містами були: Одеса, Катеринослав та Сімферополь [1, с. 16].

Про спроби поліції залучити власних агентів в революційному середовищі були відомі революціонерам ще з ХІХ століття. Зокрема, випускник херсонської гімназії С. Л. Чудновський у своїх спогадах на шпальтах дореволюційного журналу «Былое» згадував в 1907 році про подібні поліційні заходи [2, с. 292].

Ситуація із залученням двірників до співпраці із поліцією не була новою в революційні 1905–1907 роки. Ще в 1902 році Катеринославський комітет РСДРП звер-

тався до місцевих двірників із прокламаціями, в яких йшлося, що всі ви двірники та нічні вартові були селянами, тому мають зрозуміти прагнення революціонерів до політичних змін в суспільстві [3, арк. 38].

Важливим елементом організаційної роботи політичної поліції було створення та систематизація персональних облікових записів на кожен, «небезпечну» для держави особи. Наприклад, у 465 фондів Державного архіву Дніпропетровської області зберігається перелік найбільш активних учасників аграрних заворушень 1905–1906 років в Катеринославській губернії, які вже стали в'язнями Катеринославської в'язниці. Перелік зберігався у начальника Катеринославської в'язниці та складався з 57 осіб, які були відмічені як найбільш небезпечні заколотники [4, арк. 181–183].

На політичних злочинців, які знаходилися в розшуку заводилася особлива форма розшукових карт. У червні 1909 року губернатори всіх губерній та начальники жандармських відділень таємно отримали від Міністерства внутрішніх справ розшукові карти злочинців, відсортовані за пріоритетністю та з відповідним шифром: А1, А2, Б1, Б2, В, Г, Д. Згідно з розшуковими картами до категорії А1 належали політичні як найбільш небезпечні, а до категорії А2 – кримінальні злочинці: вбивці, рецидивісти, гвалтівники, тощо [5, арк. 24].

Вербовка до агентурної діяльності активізувалося в роки Першої російської революції 1905–1907. Найціннішими агентами вважалися представники революційних партій, яких вербували, навіть в тюрмі. Дослідник П.А. Кошель описав таємні групові філерські прізвиська із наданням стислої характеристики для кожної групи: «Штурман», «Кондуктор», «Євген», «Анно» та «Босяк». Крім цього він, відзначив що на утримання філерів виділялися величезні кошти з державного бюджету [6, с. 6].

Вербували агентів й в робітничому середовищі. Так, начальник Жмеринського відділення Одеського жандарм-

ського управління доріг, в червні 1909 року, у таємному листі до начальника Одеського жандармського управління доповідав, що завербовані агенти охоранки «Карандаш» та «Винт» працюють майстрами у залізничних майстернях [7, арк. 12].

В іншому донесенні від 15 жовтня 1909 року, зазначалося, що допоміжним агентам охоранки «Карандашу» та «Винту» було заплачено за роботу від 15 липня до 15 жовтня, першому – 45 рублів, а другому – 30 рублів [8, арк. 70].

Окрім оплати за роботу в агентурній мережі, існувала й певна страхова політика для філерів. Про це свідчать факти грошової компенсації для членів родин філерів. Відомо, що начальник Одеського охоронного відділення, 5 вересня 1907 року, отримав від Департаменту поліції Одеси листа, в якому зазначалось, що до шостого відділення Державного банку було переведено 300 руб. на компенсацію вдові вбитого агента охоранки Циме Емесгляум. Передбачалося виплачувати вдові компенсацію з цих грошей по 25 рублів щомісячно на протязі року [9, арк. 21].

Треба додати, що фінансувалася політична поліція і з місцевих бюджетів. Закон від 6 липня 1908 поклав частину витрат на місцеві губернські органи, зокрема: місцева влада зобов'язувалася забезпечувати необхідними приміщеннями охоронні відділення; оплачувати помешкання для поліцейських та забезпечувати за рахунок місцевого бюджету політичну поліцію зброєю, обмундируванням та додатковою платою за вислугу років [10, с. 58].

У грудні 1907 року головою київського відділу «Руського зібрання» Б.М. Юзефовичем було запропоновано закріпити поліцейських, ще й до студентів, які як відомо були одними із найактивніших учасників революційних подій 1905-1907 років. Він запропонував закріпити за одним приставом не більше 300 студентів в кожному Вузі, щоб пристав та його помічники знали кожного студента в обличчя [11, с. 68–69].

Підстави для подібних заяв дійсно були. До охоронних відділень постійно

надходили повідомлення про революційні настрої студентства. Так, в Одесі, в актовому залі Головної будівлі Новоросійського університету, 16 січня 1905, під час захисту магістерської дисертації студенти голосно закликали проти самодержавства та відверто бажали смерті російському імператору, про що було повідомлено начальнику Одеського охоронного відділення [12, арк. 2].

Пристав Херсонської дільниці, 29 вересня 1905 року, у рапорті до начальника Одеського жандармського відділення, відзначав, що студенти медичного факультету, у кількості 500 осіб, були розігнанні в різні боки при спробі заспівати «Дубінушку» [13, арк. 28].

Директор Катеринославського комерційного училища, 21 лютого 1906 року, повідомляв Катеринославського губернатора С.В. Олександровського про обшук проведений поліцією в Комерційному училищі. Тільки в одного зі студентів було знайдено єврейську газету «Ді-цайт» видану у Вільно, за що студента відразу ж відрахували з училища. В інших студентів при обшуку було знайдено патріотичні брошури «Воззвание к русскому солдату», видані братством Святого Володимира [14, арк. 143].

У реакційні 1906–1910 роки губернська влада на Півдні України намагалася знайти та притягти до відповідальності студентів, які приймали участь в революційних подіях 1905–1906 років. Наприклад, на запит канцелярії Одеського градоначальства, від 20 листопада 1908 року, до начальника Одеського охоронного відділення стосовно студента Новоросійського університету Г.С. Селіванова, була дана відповідь, що студент зберігав нелегальну літературу в ці роки. На основі положення про Державну охорону, 8 жовтня 1906 року, в квартирі де мешкав Селіванов був проведений обшук. Було знайдено 9 революційних брошур нелегального видання [15, арк. 14].

У жовтні 1908 року миколаївський градоначальник отримав шифровану телеграму від Міністра справ П.А. Столи-

піна, в якій йшлося про недопустимість зв'язків студентів Вищих учбових закладів з селянами на місцях. Внаслідок канікул у деяких Вищих навчальних закладах студенти мали відправитися на місця свого проживання, де контакт їх з селянами був дуже ймовірним. П.А. Столипін закликав градоначальників не допустити зближення студентства з селянством, що могло викликати активізацію бунтівних настроїв на селі [16, арк. 66].

Організовувалися постійні спостереження й за революціонерами. Так, в червні 1908 року, з агентурного донесення, поліції стало відомо про повернення до Миколаєва відомого місцевого революціонера Олексія Феофілактова, який на протязі жовтня, листопада та грудня 1905 року приймав активну участь в революційній діяльності в місті Миколаїв, відвідуючи збори Соціал-революційної партії та виголошуючи промови на мітингах. Після повернення до Миколаєва Феофілакт очолив місцеву організацію Соціал-революційної партії. За ним організували спостереження та заарештували в вересні 1908 року. При ньому було знайдено нелегальну літературу та бойові набої для «Браунінга». В квартирі Льва Штенйберга по вулиці Наворинській, де мешкав Феофілакт, поліція знайшла: протоколи партійних засідань, заборонену літературу, конспіративне листування та 29 фінансових книжок для зборів коштів на революційні цілі [17, арк. 25].

Начальник Одеського охоронного відділення 25 червня 1907 року в таємному листі до начальника Одеського жандармського управління повідомляв, що йому став відомий шифр, за яким будуть листуватися між собою під час страйків всі залізничні революційні організації [18, арк. 130]. Сам шифр додавався в листі із розшифровкою [18, арк. 131]:

У Миколаєві 21 травні 1908 року анархісти-комуністи планували здійснити терористичний акт у взуттєвому магазині «Ага и Яковенко» та у хлібній конторі Ферберова, про що стало відомо поліції завдяки роботі агентів [19, арк. 81].

Петербурзька газета «Речь», у березні 1906 року, писала, що губернатор Херсонської губернії М.М. Малаєв, взявши приклад з Київського губернатора П.С. Саввича, розіслав циркуляри всім начальникам поліційних управлінь та начальникам поштово-телеграфних станцій із наказом перевіряти всі поштові відправлення на наявність вогнепальної чи холодної зброї для повсталих селян губернії [20, с. 6].

Однак необхідно відмітити, що під час активізації революційних заворушень на Півдні України діяльність поліційної поліції не допомагало стабілізувати політичну ситуацію. Щодо цього, то у Міській Думі Олександрівська 15 листопада 1905 року міський голова виступив з докладом про бездіяльність поліції під час вуличних безладів, які відбулися 21 жовтня 1905 року. В промові наголошувалося на відсутності політичного впливу на силові структури чесними платниками податків, що формувало почуття невпевненості та відсутності безпеки у міського населення. Було вирішено подати клопотання до Петербургу про перехід міської поліції у повне розпорядження муніципальної влади [21, арк. 123].

Місцева губерньська влада, не чекаючи допомоги від уряду намагалася взяти під контроль поліційні органи та політичну ситуацію. Відомо, що у липні 1908 року, у «Відомостях Одеського градоначальства» були опубліковані Обов'язкові розпорядження Тимчасового Одеського генерал-губернатора І.М. Толмачова під реєстраційним номером 101 від 3 липня 1908 року. Згідно до наказів генерал-губернатора частково реформувалася система правопорядку в прилеглий до одеського градоначальства сільській місцевості [22, с. 1–2].

Відповідно до правил утримання арештованих при поліційних дільницях Одеси, рекомендовані Міністерством внутрішніх справ та затверджені одеським градоначальником Д.Б. Нейдгардтом 23 травня 1905 року для обшуку арештантів як свідків активно притягувалися вуличні двірники або їхні дружини, якщо було

необхідно обшукувати жінок [23, арк. 32].

Часто поліція влаштувала «підстави», за браком доказової бази, для тюремного ув'язнення революціонерів. Відомо, що 11 червня 1908 року, Катеринославські поліцейські знайшли при обшуку в квартирі робочого Токарева бомби загорнуті в газетний папір із написом Боборикін. Робочий Боборикін, який винаймав кімнату в Токарева, 16 червня 1909 року, на підставі лише напису його прізвища на газетному папері, був засуджений одеським військово-окружним судом до 6 років каторги. Під час слідства з'ясувалося, що бомби до квартири Токарева приніс робітник Хорольський, який був таємним агентом Катеринославського охоронного відділення. Цей факт не вплинув на перегляд справи Боборикіна [24, с. 147].

Побиття затриманих в поліційних дільницях також, було буденним та звичним явищем. В січні 1908 року, в поліційній дільниці Семінастовського повітового управління Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, був жорстоко побитий селянин Агапов [25, арк. 33]. Внаслідок побиття в поліції Агапов втратив повністю працездатність, та у нього з'явилася «падуча хвороба» – епілепсія [25, арк. 169] [25, арк. 149].

Подібний стан справ сформував певний стереотип до поліції в місцевого населення. Зокрема, завідуючий Київської розшуковою частиною поліції Рудий, зазначав, що всюди люди замість підтримки й допомоги поліції, виказували лише ненависть та протидію, що негативно впливало на моральний стан поліцейського та бажання працювати [10, с. 49].

Важливо згадати й внесок монархічних організацій Півдня України в контрреволюційний процес. Наприклад, у Херсоні в 1905 році чорносотенці звинувачували лібералів у спробі потопити в крові «руський народ» закликами про відміну смертної кари та скасування положення воєнної охорони міст. В падінні курсу рубля до 60-70 копійок собівартості за кордоном теж була звинувачена ліберальна інтелігенція [26, арк. 30].

Коли в жовтні 1905 року в Херсоні декілька днів тривав єврейський погром, поліція не заважала погромникам, а робила вигляд начебто нічого насправді не відбувається [27, арк. 21]. Крім цього, начальники жандармських відділень постійно звітували перед губернаторами про внутрішню атмосферу в містах [28, арк. 4].

Спостереження за політично неблагонадійними особами продовжувалося й подальші роки. Відомо, що 25 липня 1911 року, Єлисаветградський повітовий справник отримав доручення від помічника начальника Херсонського жандармського управління організувати спостереження за інженером Л.Б. Красіном, який був відомий своїми революційними поглядами та ймовірно мав з'явитися в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії [29, арк. 19].

Харківський дослідник Я.М. Ярмиш на горлівській історичній конференції у грудні 1990 року, стверджував, що характер придушення повстань в роки Першої російської революції, свідчив про спланованість дій влади та ретельну попередню підготовку. Інакше кажучи, насилля влади над народом було ретельно заплановано ще до революційних подій 1905–1907 років, та не мало спонтанного характеру [30, с. 60–61].

Царська охоронка припинила свою діяльність у лютому 1917 року. Після лютогової революції, нова влада сформувала Надзвичайну слідчу комісію, що мала дати правову оцінку діям поліційної системи в Російській імперії, також викрити та знешкодити таємних співробітників.

Жовтнева революція зупинила діяльність цієї комісії. Разом з іншими в'язнями Тимчасового уряду на свободу були випущені й арештовані діячі охоронки. Більшість з них переїхала закордон, та приєдналися до антибільшовицького руху, пропонували свої послуги різним урядам. Ті, кому не вдалося залишити Росію, загинули під час червоного терору. Пізніше досвід поліційної поліції почали використовувати НКВС та КДБ [31, с. 37].

Висновки. Отже, діяльність політичної поліції на Півдні України в роки Першої російської революції була повністю спрямована на знищення революційної опозиції в суспільстві. Сфера діяльності політичної поліції була нерозривно пов'язана із революційним середовищем: від робітничого до інтелектуального.

Політична поліція була важливим елементом реакційної політики Російської імперії. Завдяки розвиненій мережі агентів в революційному середовищі, влада не тільки володіла інформацією, а й мала змогу впливати на події.

Після відносного спаду революційних настроїв в суспільстві в 1907 році, репресивний тиск лише посилювався, про що свідчить факт переповнення жандармських управ-

лень політичними в'язнями на Півдні України. Відомо й те, політична поліція Російської імперії характеризувалася доброю «пам'яттю» та цілеспрямованістю, однак внаслідок масовості революційного руху в 1905 та 1906 роках, ці якості було важко реалізувати. На повну потужність репресивний механізм запрацював лише після часткової стабілізації ситуації в державі.

Важливим наслідком діяльності політичної поліції, було те, що досвід її діяльності був використаний в подальшому новою більшовицькою владою, після жовтня 1917 року. Спостереження, провокація, організація обшуків, залякування та побиття нікуди не зникли з російської історії, а успішно інкорпоровалися до нової політичної моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анисимов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903–1917). Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1989. 151 с.
2. Чудновский С. Из дальних лет (Отрывки из воспоминаний). *Былое*. 1907. № 9. С. 278–295.
3. Державний архів Дніпропетровської області, науково-довідкова бібліотека, колекція незафондованих листівок, 29. – 7. – 38.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 465. Оп. 1. Спр. 1.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 496. Оп. 1. Спр. 11.
6. Кошель П. Политический сыск в России 100 лет назад. *История*. 2002. № 39. С. 12–16.
7. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 341. Оп. 1. Спр. 6.
8. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 341. Оп.1. Спр. 7.
9. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 1087.
10. Шаламов А.Ю. Развитие организационной структуры сыскной полиции Российской империи (вторая половина XIX – начало XX века). *Вестник Московского университета. Серия 8 : История*. 2001. № 4. С. 39–63.
11. Царизм в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / под ред. А.К. Дрезена. Москва : «Соцэкгиз» 1936. 259 с.
12. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 854.
13. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 386. Оп. 1. Спр. 853.
14. Державний архів Дніпропетровської області. Ф-р. 11. Оп. 1. Спр. 455.
15. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп. 11. Спр. 111.
16. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 231. Оп. 2. Спр. 94.
17. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 250.
18. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 385. Оп. 1. Спр. 1696.
19. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 479. Оп. 1. Спр. 290.
20. Речь. 3 марта. 1906. № 9. С. 6.
21. Державний архів Запорозької області. Ф-р. 24. Оп. 1. Спр. 231.
22. Ведомости Одесского градоначальства. 5 июля. 1908. № 147. С. 1–2.
23. Державний архів Одеської області. Ф-р. 2. Оп. 11. Спр. 108.
24. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва : Изд-во МГУ, 1958. 240 с.
25. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 630. Оп. 1. Спр. 17.
26. Центральний державний історичний архів. м. Київ. Ф-р. 358. Оп. 1. Спр. 17.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань. м. Київ. Ф-р. 57. Оп. 1. Спр. 60.
28. Державний архів Миколаївської області. Ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 275.

29. Державний архів Кіровоградської області. Ф-р. 496. Оп. 1. Спр. 19.

30. Ярмыш Я.Н. Карательный аппарат самодержавия в борьбе с революцией 1905–1907 гг. на Украине (постановка проблемы). *Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции [Первая Российская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления]*. г. Горловка, 18–20 декабря 1990 г. Т. 2. 115 с.

31. Гусев В.І., Сорока В.М. Царська охоронка: якою вона була насправді? *Трибуна*. 1995. № 11–12. С. 35–38.

РОЗДІЛ 2 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.87) «1938-1939» (063)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.08>

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА ТА КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1938–1939 РР.): ВІД МІУНХЕНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ДО «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»

CZECHOSLOVAKIA AND CARPATHIAN UKRAINE (1938–1939): SINCE THE MUNICH CONFERENCE TILL THE “HYBRID WAR”

Вегеш М.М.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Палінчак М.М.,

*доктор політичних наук, професор,
декан факультету міжнародних економічних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Утворення держави під назвою Карпатська Україна в 1938–1939 роках було результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя Закарпаття. Протягом вісімдесяти років, з тих доленосних подій до наших днів, велись наукові та часто псевдонаукові дискусії про конкретні епізоди, роль та місце конкретних людей у подіях та взагалі про значення того часу для майбутнього розуміння регіональний розвиток та окремі етапи становлення української держави у ХХ ст. Зрозуміло одне – що короткочасне існування автономного, а згодом і незалежного Закарпаття, з альтернативними назвами «Підкарпатська Русь» та «Карпатська Україна» співпало з напруженою політичною кризою в Центральній Європі, яка стала детонатором масштабна та катастрофічна війна для всього людства, яку у світовій історії називають Другою світовою війною. Ситуацію Карпатської України наприкінці 1930-х років слід розглядати як мінімум у двох сферах: як суб'єкт політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни в Центральній Європі, і як один із етапів боротьби Український народ за відновлення власної державності з урахуванням того, що тут ми говоримо лише про окрему частину українських земель. Ставлення Чехословаччини до Закарпаття та до української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики, що стосувалася української ідеї, в інших європейських країнах, насамперед в Угорщині та Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв чіткому курсу України президентом Карпатської України Августином Волошиним, хоча і з акцентом на німецьке патронаж, а автономні уряди (насамперед другий, очолюваний А. Волошиним) отримали всебічну підтримку українців у Східній Галичині, з низки європейських країн, США та Канади, які бачили в автономній державі початок майбутнього об'єднаня України. Активність сучасних антиукраїнських вибухів на карпатоукраїнський напрям можна зрозуміти у світлі поточної війни, яку Росія веде на сході України за допомогою місцевих сепаратистів з «п'ятої колони». Після анексії Криму, захоплення частини Донецької та Луганської областей, російська правляча політична влада використовує ті самі пропагандистські методи, що і угорський іредентизм на Закарпатті свого часу. Як і сьогодні, на території Закарпаття було розпочато «маховик» гібридної війни, головним інструментом якої було створення державою-агресором внутрішніх суперечностей (у державі, обраній для агресії) та конфліктів з їх наступними використовувати для досягнення політичних цілей агресії, які зазвичай досягаються війною. Часи змінилися, методи вдосконалювалися, а мета залишається незмінною - знищити українську державність. На основі аналізу значної історіографії та використання архівних джерел щодо проблеми висвітлено актуальні питання міжнародних відносин та розвиток національно-визвольного руху українського народу за суверенну, незалежну та єдину Україну.

Ключові слова: Закарпаття, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Чехословаччина, Угорщина, Польща, Німеччина, Віденський арбітраж, Карпатська Січ, угорські та польські диверсанти, автономія, державність.

Formation of the state under the name Carpathian Ukraine in 1938–1939 was the result of a many years activity of the Ukrainian patriotic forces in all spheres of social and political life of Transcarpathia. Throughout the eighty years, since these fateful events till nowadays, there have been scientific and often pseudoscientific discussions about the concrete episodes, the role and place of particular persons in the events, and in general about the significance of that time for the future understanding of regional development and certain stages of Ukrainian state formation in the twentieth century. One thing is understood for sure – that the short-term existence of an autonomous, and subsequently independent Transcarpathia, with the alternate names “Subcarpathian Rus” and “Carpathian Ukraine” coincided with the intense political crisis in Central Europe, which became a detonator of a large-scale and catastrophic war for the whole mankind, which in the world history is called World War II. The situation of the Carpathian Ukraine in the late 1930s should be considered in at least two areas: as a subject of political processes that took place on the eve of World War II in Central Europe, and as one of the stages of the struggle of the Ukrainian people for the restoration of their own statehood, taking into account the fact that here we talk only about a separate part of the Ukrainian lands. Czechoslovakia’s attitude to Transcarpathia and to the Ukrainian problem in general differed significantly from the policy, concerned with the Ukrainian idea, in other European countries, first of all in Hungary and Poland. This fact undoubtedly contributed to a clear Ukrainian course by a President of Carpathian Ukraine Augustine Voloshyn, albeit with a focus on German patronage, and autonomous governments (primarily the second one, headed by A. Voloshyn) received a comprehensive support from Ukrainians in Eastern Galicia, from a number of European countries, the USA and Canada, which saw in the autonomous state the start of the future united Ukraine. The activity of modern anti-Ukrainian outbursts towards the Carpatho-Ukrainian direction can be understood in the light of the current war, which is being waged in the Eastern Ukraine by Russia with the help of local separatists from the “fifth column”. After annexing Crimea, seizing part of Donetsk and Luhansk regions, the Russian ruling political power uses the same propaganda methods as the Hungarian irredentism did in Transcarpathia in its time. As it is today, a “flywheel” of hybrid war was launched on the territory of Transcarpathia, the main instrument of which was the creation by an aggressor-state of internal contradictions (in a state, chosen for aggression) and conflicts with their subsequent use to achieve the political goals of aggression that are usually achieved by war. Times have changed, methods have been improved, and the goal remains unchanged – to destroy the Ukrainian statehood. On the basis of the analysis of significant historiography and the use of archival sources on the problem, the article highlights the current issues of international relations and the development of the national liberation movement of the Ukrainian people for a sovereign, independent and united Ukraine.

Key words: Transcarpathia, Subcarpathian Rus, Carpathian Ukraine, Czechoslovakia, Hungary, Poland, Germany, Vienna Arbitration, Carpathian Sich, Hungarian and Polish saboteurs, autonomy, statehood.

Постановка проблеми. Утворення держави під назвою Карпатська Україна в 1938–1939 рр. стало результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя Закарпаття. До сьогодні, впродовж усіх 80 років від тих доленосних подій, точаться наукові та нерідко псевдонаукові дискусії з приводу окремих епізодів, ролі та місця тих чи інших осіб у подіях, взагалі значення тогочасності для майбутнього розуміння регіонального розвитку й окремих етапів українського державотворення в ХХ ст. Одне усвідомлюється беззаперечно, що короткочасне існування автономного, а згодом незалежного Закарпаття з почерговими назвами «Підкарпатська Русь» і «Карпатська Україна» збіглося

із гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка стала детонатором масштабної й катастрофічної для людства війни, що увійшла в історію під назвою Другої світової. Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в щонайменше двох площинах: як суб’єкт політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель. Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Угорщини та Польщі. Цей факт, без-

перечно, сприяв у проведенні президентом Карпатської України Августином Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди (в першу чергу другий, який очолював А. Волошин) одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, ряду європейських країн, США і Канади, які вбачали в автономній державі зародок майбутньої соборної України. Активність сучасних антиукраїнських спалахів у бік карпато-українського напрямку можна зрозуміти у світлі сьогоденної війни, яку Росія за допомогою місцевих сепаратистів «п'ятої колони» веде на сході України. Анексувавши Крим, захопивши частину Донецької та Луганської областей, російська правляча влада використовує такі ж методи ведення пропаганди, як це робила свого часу угорська іредента в Закарпатті. Як і сьогодні, тоді на території Закарпаття був запущений «маховик» гібридної війни, основним інструментом якої було створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які зазвичай досягаються війною. Часи змінилися, методи вдосконалено, а мета залишається незмінною – знищити Українську державність. На основі аналізу значного історіографічного доробку та використання архівних джерел із проблеми у статті висвітлюються актуальні питання міжнародних відносин і розвиток національно-визвольного руху українського народу за суверенну, незалежну і соборну Україну.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Міжнародне становище міжвоєнної Чехословацької Республіки та її складової частини – Закарпаття (Підкарпатської Русі – Карпатської України) першими рочали досліджувати історики української діаспори та активні учасники подій А. Штефан, В. Шандор, П. Стерчо, В. Маркусь, В. Бірчак, Й. Сарвадій, С. Росоха, Ю. Химинець та ін. Великий фактичний матеріал міститься у споми-

нах та опублікованому щоденнику головного редактора урядової газети «Нова свобода» В. Гренджі-Донського. В Україні найповніше вищеназвана проблема знайшла своє відображення лише після проголошення незалежності. Окремі її аспекти висвітлені на сторінках колективної праці «Нариси історії Закарпаття», яка побачила світ на початку 90-х років минулого століття під редакцією професора І. Гранчака. Заслужують на увагу деякі авторські та колективні монографії («Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. Вегеш, М. Делеган, О. Довганич та ін. [відп. ред. М. Вегеш]» (Ужгород, 2002); Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна (Львів – Хуст, 2004); Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти (Ужгород, 2004); Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення (Ужгород, 2009); Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення (Ужгород, 2009); Вегеш М., Токар М. Вершина духу: До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України (Ужгород, 2018). Авторами статей і монографій про міжнародне становище Карпатської України виступили О. Богів, С. Віднянський, О. Пагіря, В. Худанич, О. Довганич, М. Токар, С. Федака та ряд інших сучасних дослідників.

Формулювання цілей статті. Основною метою є дослідження головних аспектів міжнародного становища Чехословаччини і Карпатської України напередодні Другої світової війни. Автори аналізують міжнародну ситуацію в Центральній-Східній Європі від Мюнхенської конференції 1938 р. до початкового етапу «гібридної війни» угорських і польських диверсантів проти населених пунктів Карпатської України.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Нацистська Німеччина та фашистська Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виник-

нення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок розвитку геополітичних процесів та суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалася доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не запросили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. Колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт стверджував, що вже в 1935 р. європейські лідери відкрито висловлювалися щодо ідей повного розчленування Чехословаччини та приєднання її до Німеччини [1]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорський посол в Німеччині Д. Стояї, а згодом Г. Герінг [2].

Керівник відділу «Абвер-1» Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику:

«Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при військовому міністерстві, завдання, які стояли перед Абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвід операцій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвід операцій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 3. Країни, у яких заборонено проводити розвід операції: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвід операції на їх території не проводи-

лись. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини ... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвід операції пройшли в цілому успішно, оскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судейських німців і призваних до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвід операцій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнберзі. Відділ «Абвер-1» у Відні був укомплектований відбірним контингентом, оскільки стійкі родинні зв'язки між судейськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні ...» [3].

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано. Лідер італійських фашистів Б. Муссоліні теж неодноразово принизливо висловлювався про державний суверенітет Чехословаччини. На його думку Чехословацька Республіка вже давно була не просто Чехословаччиною, а «чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-словацькою» [4]. Муссоліні, варто зауважити, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. Про це неодноразово говорив Г. Герінг [5]. Гітлер теж радив Угорщині не розпиляти свої ресурси у різних напрямках, а спрямувати їх в один бік, а саме в бік Чехословаччини. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної

лінії стосовно розчленування Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку воєнних дій проти неї. План нападу отримав кодову назву «Грюн», згідно з яким Чехословаччина мала бути розгромлена.

Однак необхідно відзначити, що не все близьке оточення Гітлера поділяло його думки. Найрадикальнішу позицію займав Ф. Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. змінив на посаді начальника генерального штабу сухопутних військ Л. Бека. Він разом із Вайцеккером вів переговори з британськими політиками щодо протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини [6]. Шеф абверу В. Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судетах приведе до масштабної війни в Європі. Відомо також, що Канаріс сприяв посиленню відносно поміркованого напрямку серед судетських німців, очолюваних Генлейном, на протигагу екстремістському націонал-соціалістичному крилу, яким керував Карл Герман Франк.

В. Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. Доречі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало також нагляд за ситуацією в Центрально-Східній Європі загалом та Чехословаччиною зокрема. У Канаріса склалися досить тісні стосунки з міністром закордонних справ Угорщини К. Канею. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому «широкому вирішенні» чехословацького питання, тобто ліквідації державності Чехословаччини. Аналогічну роботу Канаріс проводив в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла [7]. В. Канаріс швидко зрозумів, що найбільше залежало від політики уряду Великобританії, а тому був розчарований позицією умиротворення Н. Чемберлена. Розчарувався у Вели-

кобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюриху Ганс Бернд Гізевіус: «Починаючи з травня 1938 р. від нас неодноразово йшли чіткі вказівки на те, що Гітлер говорив про Судетську область, а в дійсності думав про захоплення Чехословаччини і робив у даному напрямі серію подальших, незвичайних по формі та змісту, кроків. Не пізніше 5 вересня у англійського уряду повинні були зникнути останні сумніви на рахунок того, яке вирішальне значення має його тверда позиція. Коли криза почала наближуватися до кульмінаційної точки, через Ла-Манш з відома Гальдера полетів наш останній емісар, щоб відкрито повідомити про наші плани державного перевороту» [8].

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли точку зору Гітлера стосовно подальшої долі Чехословаччини. До вищеназваних думок слід також додати міркування генерала Е. Манштейна: «Гітлер виступив перед нами з майже двогодинною промовою, у якій виклав причини, що змусили його негайно перейти до вирішення чехословацького питання. До найбільш важливих із них він відніс дискримінаційні міри властей (чехословацьких – М. В., С. В.) відносно німецької національної меншини і загрозу для Німеччини, яку буде являти Чехословаччина у випадку війни. Далі він завів розмову про загальну військово-політичну обстановку і, зокрема, про те, що проблемами з переозброєнням англійської армії та внутрішньополітичні труднощі у Франції не дозволять двом великим європейським державам виступити на захист Чехословаччини. Гітлер також нагадав про дружню позицію Муссоліні, яку той продемонстрував під час приєднання Австрії до Німеччини, а також про те, що ні Польща, ні Угорщина не захочуть допомагати Чехословаччині по тій простій причині, що вони самі претендують на частину її території. На думку фюрера, не слід чекати і втручання в події Радянського Союзу, позаяк, по-перше, Чер-

вона Армія ще не відійшла від недавньої «чистки командного складу», і по-друге, Польща не пропустить російські війська через свою територію» [9].

Й. Ріббентроп теж вважав, що «пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видумкою Адольфа Гітлера», «чехословацького народу як такого не було ніколи» [10]. Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера супроводжував Й. Геббельс. Оправдуючи справедливість намірів Гітлера відносно Чехословаччини, Й. Геббельс неодноразово повторював історію про божественне провидіння, яке охопило вождя Третього рейху [11].

Таким чином, план нападу гітлерівської Німеччини на Чехословаччину почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Е. Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні. Г. Гітлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був стежити за просуванням німецької армії, щоб «гарантувати безпеку політичного життя і національної економіки». За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г. Гітлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів «Мертва голова» без санкції верховного командування.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «із швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід та інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годині доля Чехословаччини була вирішена...» [12]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гіт-

лер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників Третього рейху: «Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти». Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Фактично, те, що залишилось від розчавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140. 400 квадратних кілометрів і 15, 3 мільйонів громадян. З того віддала Німеччині 28 200 кв. км і 3,6 млн. жителів» [13]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але погрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася за 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як наслідки Мюнхенської конференції були оцінені в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчилль, відзначаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія – Авт.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи ... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку

нам будуть підносити рік за роком» [14]. Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: «Якби містер Черчилль менше мав справ із зрадниками, а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити цю людину, яка нині живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які протистоять режиму, – тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники» [15]. Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 схвалив наслідки Мюнхенської конференції. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчилль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г. Дірксена, розглядалася у Великобританії скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності.

У французькій палаті депутатів із 600 парламентарів тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала [16]. Мюнхенська конференція також не стала холодним душем для адміністрації США. Франклін Рузвельт позитивно оцінив поведінку під час конференції Н. Чемберлена [17]. Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан: «Моя інтерпретація мюнхенської кризи значно відрізнялась від інтерпретації більшості західних лібералів. Крім того, я не вірив у готовність СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, навіть якщо б це зробила Франція. Радянські лідери розуміли, що закономірні побоювання поляків і румунів за свою територіальну цілісність не дозволять їм пропустити через свою територію великі радянські військові сили. Тому, якщо б Франція і Англія почали війну, основний тягар бойових дій довелося б, на мою думку, все рівно нести їм <...> Чехословаччина, врешті-решт, центральноєвропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні. Загальноєвро-

пано, що руйнування тієї міри єдності, яка існувала в період імперії Габсбургів, мало в цьому районі негативні наслідки для всіх зацікавлених сторін. Тепер виникли нові сили, які намагалися здійснити інтеграцію там, де два десятиліття панували сепаратизм і роз'єднаність. Тепер відбулося залучення Чехословаччини в орбіту дії цих сил <...> Але цей процес призвів не тільки до втрати Чехословаччиною самостійності, але й відповідальності. Ба більше, він не торкнувся серця країни. Що найважливіше, збережено для майбуття молоде покоління, дисципліноване і уміле, яке довелося б принести в жертву у випадку, якщо б віддали перевагу романтичному, але безнадійному опору, а не принизливому, але дійсно героїчному реалізму» [18]. На думку Л. Безіменського, СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав «великого удару по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера – Чехословаччину» [18].

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А. Генке, чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили» [19]. Чехословацький дипломат Я. Масарик підсумував, що Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали відступати з призначеної судето-німецької смуги ... До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін» [20].

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні чехословацького уряду була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «віддачу частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором» [21].

Хоч у Мюнхені й не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на подальшу долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», у якій констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина та Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію». При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської та угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут» [22]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалися Підкарпатської Русі. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні прагнення Угорщини в принципі будуть визнані обґрунтованими» [23].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 року давав інструкції угорському послові

в Німеччині Д. Стояї. Польський посол в Німеччині Ю. Ліпський займав аналогічну позицію стосовно Чехословаччини. Б. Муссоліні з свого боку гарантував задоволення «справедливих вимог» Угорщини та Польщі. Гітлер їх підтримав. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайшвидше створити змішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині» [24]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «в жодному разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом». Разом з тим, про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві та Севлюші (Виноградові – Авт.) не йшлося.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорські дипломати вимагали взяти за основу наслідки перепису 1910 р., коли чисельність угорського населення суттєво перебільшувалася [25]. Закономірно, що Чехословаччина не могла погодитись на ці умови. Угорщина, звинувативши Прагу в зриві переговорів, звернулася до Німеччини та Італії, щоб вони взяли на себе роль гарантів. Ситуацію ускладнював той факт, що Б. Муссоліні погрожував негайно перекинути свою авіацію проти Чехословаччини. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

На засідання арбітражу навіть приїхав новий прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі А. Волошин, який змінив на цій посаді А. Бродія, але закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд» [26]. Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угор-

сько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря (Сторожниця), Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [27]. Внаслідок прийняття такого рішення, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%» [28]. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с. Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців [29]. Угорщині передали два виключно українські міста та 13 сіл, де абсолютно переважало українське населення. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Коритнянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67% [30].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [31]. До неї були деле-

говані два українці, два словаки та один чех [32]. Карпатську Україну представляли Ю. Бращайко і М. Долинай. Функції експертів виконували Й. Ірковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 року, керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р. Беран, виступаючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братислава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф. Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами» [33].

Президент Чехословаччини Е. Гаха (Е. Бенеш емігрував у Лондон – Авт.) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави». Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 р., вказувалось: «З боєм у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачеве та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія» [34].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас» [35]. Через

консула Г. Гофмана А. Волошин просив «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щире подяку і сердечний привіт» [36].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався проницецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали «Особистої справи А. І. Волошина». Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А. Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями» [37].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [38]. Подібні думки висловлював у 1937 р. керівник абверу В. Канаріс.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Разом з тим, угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України

не припинялися ні на мить. Вони використовували елемент «гібридної війни» проти Чехословаччини, направляючи на прикордонні населені пункти численні диверсійні групи. Їх поява вперше зафіксована в перших числах жовтня 1938 р. [39].

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік» [40]. Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацькою дивізією доповідав, що 3 листопада 1938 р. зафіксовано збройну сутичку поблизу с. Косино [41]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [42]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [43]. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами.

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина [44]. Наступного дня були затри-

мані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро [45]. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [46]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю [47].

Упродовж грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня – на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня – на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [48]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Мака-

рієво [49]. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – авт.) вистрілами з легкого кулемету» [50].

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоюючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи маляри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300» [51]. Отже, мова йде про терористичні загоны, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 року в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [52].

5–6 січня 1939 р. «малярські терористи самі випровокували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі маляри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці» [53]. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [54].

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховува-

лось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалося. 16 січня «напали малярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із тяжкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцісти» [55]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці [56].

Угорські терористичні загоны постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот» [57]. «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по

хатам осіб... При складанні списку Гортвай питає людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [58].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Теяшбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...» [59].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [60]. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів» [61]. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода» [62]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [63]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили.

У жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили

синевириця І. Костя 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «зтягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [64]. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь» [65]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – Авт.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [66]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н.Студений, Синевирицька Поляна.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [67]. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.ХІІ наклали терористи екразит (вибухівку – Авт.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.ХІІ уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.» [68]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [69]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес. Напади польських терористів не припинялися також в січнілютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними

гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [70].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [71]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад [72].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях». 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [73]. Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади терористів на румунські села Марамороша [74].

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей» [75]. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу» [76]. За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [77]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [78]. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностивим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [79].

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.» [80]. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ» [81]. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтер-

есі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [82]. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади» [83]. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

Висновки. Утворення держави під назвою Карпатська Україна в 1938-1939 рр. стало результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя Закарпаття. До сьогодні, впродовж усіх 80 років від тих доленосних подій, точаться наукові та нерідко псевдонаукові дискусії з приводу окремих епізодів, ролі та місця тих чи інших осіб у подіях, взагалі значення тогочасності для майбутнього розуміння регіонального розвитку й окремих етапів українського державотворення в ХХ ст. Одне усвідомлюється беззаперечно, що короткочасне існування автономного, а згодом незалежного Закарпаття з почерговими назвами «Підкарпатська Русь» і «Карпатська Україна» збіглося із гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка стала детона-

тором масштабної й катастрофічної для людства війни, що увійшла в історію під назвою Другої світової. Активність сучасних антиукраїнських спалахів у бік карпато-українського напрямку можна зрозуміти у світлі сьогоденної війни, яку Росія за допомогою місцевих сепаратистів «п'ятої колони» веде на сході України. Анексувавши Крим, захопивши частину Донецької та Луганської областей, російська правляча верхівка використовує такі ж методи ведення пропаганди, як це робила свого часу угорська іредента в Закарпатті. Як і сьогодні, тоді на території Закарпаття був запущений «маховик» гібридної війни, основним інструментом якої було створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які зазвичай досягаються війною. Часи змінилися, методи вдосконалено, а мета залишається незмінною – знищити Українську державність. На основі аналізу значного історіографічного доробку та використання архівних джерел із проблеми у статті висвітлюються актуальні питання міжнародних відносин і розвиток національно-визвольного руху українського народу за суверенну, незалежну і соборну Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 48.
2. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 52-53.
3. Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 59-61.
4. Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 149.
5. Венгрия и Вторая мировая война. С. 64.
6. Соратники Гитлера: Дениц, Гальдер. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 50-51.
7. Абжаген К. Х. Адмирал Канарис. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 184-185.
8. Гизевинус Г. Б. Догорького конца. Записки заговорщика. Смоленск: «Русич», 2002. С. 296-297.
9. Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 281-282.
10. Риббентроп И. Тайная дипломатия Третьего Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 146.
11. Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмежается из прошлого. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 232-233.
12. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987. С. 366.
13. Нова свобода. 1938. 2 лист.
14. Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 256.
15. Уткин А. Уинстон Черчилль. М.: «Алгоритм» - ЭКСМО, 2002. С. 262.
16. Артюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. С. 76.

17. Яковлев Н. Н. Избранные произведения. – М.: Международные отношения, 1988. – С. 260-261.
18. Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР. М.: Центрполитграф, 2002. С. 66-67 ; Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М.: Вече, 2002. С. 169.
19. Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938-1939 гг.). М., 1948. С. 18.
20. Нова свобода. 1938. 4 жов.
21. Нова свобода. 1938. 4 жов.
22. Новые документы по истории Мюнхена. М.: Наука, 1958. С. 159-160.
23. Венгрия и Вторая мировая война. С. 108.
24. Нова свобода. 1938. 5 жов.
25. Нова свобода. 1938. 5 жов.
26. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 163.
27. Нова свобода. 1938. 15 лист.
28. Нова свобода. 1938. 15 лист.
29. Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994. С. 76.
30. Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994. С. 76.
31. Нова свобода. 1938. 21 груд.
32. Нова свобода. 1938. 24 груд.
33. Нова свобода. 1938. 7 груд.
34. Нова свобода. 1938. 27 груд.
35. Нова свобода. 1938. 17 лист.
36. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.
37. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2.
38. Центральный архив Министерства государственной безопасности Российской Федерации. Н-17681. Л. 10.
39. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 471.
40. Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 220; Стерчо П. Названа праця. С. 16; Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.
41. Венгрия и Вторая мировая война. С. 113.
42. Vojensky Historicky Archiv. i.c. 5349. karton 23.
43. Vojensky Historicky Archiv. i.c. 5349. karton 23.
44. Vojensky Historicky Archiv. i.c. 5349. karton 23.
45. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1-3.
46. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.
47. ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 20.
48. ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 20.
49. Vojensky Historicky Archiv. i.c. 5349. karton 23.
50. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.
51. Нова свобода. 1939. 12 січ.
52. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.
53. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.
54. Нова свобода. 1939. 3 лют.
55. Нова свобода. 1939. 3 лют.
56. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3 Спр. 56. Арк. 5.
57. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.
58. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 18.
59. ДАЗО. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 20.
60. Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. С. 155.
61. Нова свобода. 1939. 25 лют.

62. Нова свобода. 1939. 21 лют.
63. Нова свобода. 1939. 3 лют.
64. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 3.
65. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 8.
66. Нова свобода. 1939. 3 лют.
67. Нова свобода. 1938. 25 лист.
68. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.
69. ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.
70. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.
71. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 159. Арк. 9.
72. Нова свобода. 1938. 25 лист.
73. Нова свобода. 1938. 20 лист.
74. Нова свобода. 1938. 27 лист.
75. Вегеш М., Токар М. Вершина духу: До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2018. С. 110-111.
76. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.
77. Нова свобода. 1939. 5 лют.
78. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 1-320.
79. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 2.
80. ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.
81. Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 108.
82. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.
83. ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 1.

**«ЄВРЕЙСЬКИЙ ТУРИЗМ» ЯК СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ
З РАДЯНСЬКИМИ ЄВРЕЯМИ В 1970-ТІ РОКИ****“JEWISH TOURISM” AS MEANS OF COMMUNICATION
WITH SOVIET JEWS IN 1970s****Данилів Н.Р.,***аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Численні факти переслідувань і дискримінації з боку владного режиму спочатку у Російській імперії, а згодом у Радянському Союзі, щодо євреїв, котрі там проживали, спровокували в останніх визрівання ідеї про переселення на територію Землі Ізраїльської. Еміграційні настрої серед радянських євреїв різко посилювалися після утворення Держави Ізраїль у 1948 р., а згодом – унаслідок успішної Шестиденної війни у 1967 р. Проте через перманентні обмеження та заборони, а також неспроможність діяти лише завдяки своїм власним силам євреї Радянського Союзу радо приймали підтримку від усіх представників світової громадськості. На початках міжнародні єврейські організації США та Ізраїлю пробували контролювати єврейське питання дистанційно, використовуючи для цього засоби телефонного зв'язку та листування. Отже, вони намагалися підтримувати вербальну комунікацію зі своїми побратимами, мотивуючи їх до продовження боротьби. Якщо ці засоби не спрацьовували, то за спеціальною, наперед організованою схемою закордонні організації ініціювали волонтерську допомогу під виглядом «туристичних груп». Їхня мета найперше полягала у наданні фактичної та безпосередньої допомоги у вигляді не тільки матеріального, фінансового або духовного характеру, але й у формі психологічної підтримки, особливо необхідної для «відмовників» і так званих «в'язнів Сіону». Проте такі іноземні візити становили чергові незручності для КДБ, котрі, викриваючи справжню мету приїзду більшості «туристів», відкрито боролися з цими проявами, обмежуючи, відповідно, одне з найважливіших джерел для черпання інформації про факти дискримінації прав людини в Радянському Союзі. Попри все, потік охочих осіб перетнути океан і опинитися на теренах СРСР непередбачувано збільшувався, незважаючи на скрупульозну перевірку з моменту прибуття. Ба більше, випадки з погрозами щодо «винятково небезпечних туристів», їх «видворення» за межі Радянського Союзу та заборони на повторний в'їзд тільки посприяли консолідації серед єврейського товариства по всьому світові.

Ключові слова: радянські євреї, «єврейський туризм», комунікації, Радянський Союз, КДБ.

Regular facts of the Jewish discrimination, firstly in the Russian Empire and later in the Soviet Union, provoked the idea of Jewish emigration and resettlement on the Israeli part of the territory of Palestine. The desire to emigrate was intensified after the formation of the State of Israel in 1948, and, subsequently, the successful Arab-Israeli Six-Day War in 1967. However, the Soviet authority had banned the opportunity of free emigration. That is why the Jewish community, by using phones and correspondence, was searching for ways to communicate with foreign Jewish organizations. Because of the interruption in phone communication and not delivery the private correspondence, the Jews who lived in the Soviet Union started to search for the new means of establishing contacts with the international Jewish organizations. The volunteers have been entering the Soviet Union under the guise of the “tourists” and provided not only the material and financial support but also mental favor to the local “refusals”. Except this, they try to search new ways how to receive information about the facts of discrimination and human rights violations, in particular, the right to emigrate. However, such foreign visits were another one inconvenience for the KGB, which openly struggled with such kind of manifestations. That is why, the KGB workers after revealing the true purpose of most tourists’ arrival, had tried to prevent such meetings by not allowing leaving the tourist groups or avoiding the planned tourist routes. The suspicious people were inspected and after the detection of the prohibited literature, they had to be “expelled” outside the Soviet Union. For “the particularly dangerous” ones, their entry was prohibited. Nevertheless, the use of these and other methods did not affect to the flow of people wishing to cross the ocean and help their brotherhoods in all possible ways. Moreover, it has only contributed to the consolidation of Jewish society around the world.

Key words: Soviet Jews, “Jewish Tourism”, communications, Soviet Union, KGB.

Постановка проблеми Спроба налагодження контактів між міжнародними єврейськими організаціями та євреями, котрі проживали у Радянському Союзі, стала найважливішим завданням у пошуку комунікативного зв'язку між обома сторонами. Ознайомлення з діяльністю волонтерів, котрі потрапляли до Радянського Союзу під виглядом «туристів», дає можливість висвітлити надання не тільки матеріально-фінансової підтримки для місцевих «відмовників» (осіб, котрі отримали відмову у наданні візи на виїзд), але й способів вивідання інформації, попри діяльність органів держбезпеки, про факти дискримінацій і порушення прав людини, зокрема права на виїзд.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Порушена тема є маловивченою та практично не висвітленою в історіографії, за винятком невеликого дослідження Марії та Сергія Казімірів про іноземний туризм загалом. У статті автор використовує раніше не опубліковані факти, на основі внутрішньої документації КДБ, знайдені в архівних матеріалах ГДА СБУ. Крім того, використовуються свідчення радянських євреїв із правозахисного журналу «Хроника Текущих Событий» і згадки закордонних емісарів, котрі особисто відвідали Радянський Союз.

Формулювання цілей статті. У статті необхідно виконати такі завдання:

– висвітлити найпоширеніші способи налагодження комунікативного зв'язку між міжнародними сіоністськими організаціями та радянськими євреями;

– проаналізувати діяльність так званих «туристів», зокрема їхні завдання щодо передачі речових посилок і розвідування даних про реальне становище радянських євреїв;

– охарактеризувати діяльність КДБ щодо перешкоджання «ворожому туризму».

Виклад основного матеріалу. Факти про переслідування радянських євреїв вільно ширилися інформаційним простором у таборі демократичних країн, що, у подальшому, спровокувало утво-

рення у таких країнах, як Ізраїль, Канада, а передусім у США політичних ініціативних груп або організацій некомерційного спрямування. Найперше, закордонна єврейська діаспора разом з радянськими євреями намагалася віднайти усі можливі способи комунікації, і, зрозуміло, що найбільш швидкісним і зручним виявився саме телефонний зв'язок. Однак, через те що працівники телефонних мереж діяли за вказівками КДБ, спроби зв'язку з заокеанськими побратимами часто зривалися, а міжнародний телефонний зв'язок з Ізраїлем періодами був неможливий узагалі [7, с. 336–338]. Якщо контакт таки вдавалося налагодити, то розмови були короткими, як правило інформаційно-підбадьорливого характеру. Так, у 1973 р. американський рабин Тейц зателефонував до єврея з Києва (як виявилось пізніше – радянського шпигуна), з повідомленням про заплановану акцію під час візиту Л. Брежнєва до Нью-Йорка [11, с. 180].

Досить часто траплялися випадки відключення домашнього телефону. Наприклад, у 1975 р. у киянина Злобинського телефон відключили одразу ж після завершення розмови з Мірною і Абрахамом з Нью-Йорка, котрі цікавилися еміграційним процесом з Києва, нещодавним арештом у Москві О. Фельдмана та долею М. Тартаковського, котрий на початку цього ж року виїхав до Ізраїлю [13, с. 359].

Несправність домашнього телефону, у свою чергу, провокувала єврейських активістів користуватися стаціонарними автоматами, де теж не обходилося без курйозів. Харків'янин О. Парицький на переговорному пункті відділення зв'язку №91 одразу ж після налагодження контакту з Нью-Йорком, був змушений припинити розмову через крики невідомих: «Парицький – шпигун і зрадник, котрий передає таємну інформацію до США». У грудні 1977 р. його звинуватили у передачі брехливих відомостей засобами листування і переговорів за допомогою телефону [1].

Крім налагодження комунікативного способу зв'язку, іноземні організації ініціювали надання допомоги у вигляді фінан-

сового (гроші), матеріального (одяг, релігійна атрибутика), духовного (листівки, брошури, література) характеру. Отже, радянські євреї отримували з-за кордону вітальні листівки, буклети, календарі. Попри привітання з річницею якогось свята, автор, вдаючись до збірного образу, завжди намагався не тільки підбадьорити, але й мотивувати адресата: «... тут, в Ізраїлі, євреїв з СРСР пам'ятають і не забувають», «... ми, євреї Америки, не будемо мовчати... Ви побачите нашу допомогу... », «... до скорої зустрічі в Ізраїлю» [4, с. 247].

Ті, кому вдалося виїхати з СРСР, також практикували надсилання листів до знайомих і родичів, які, аналогічно з листівками, перехоплювали представники КДБ. Влада, як правило, не була задоволена змістом листів, де автори закликали відстоювати своє право на виїзд: «Моя порада: продовжуйте боротися, не зупиняючись ні перед чим»; «Візьміть долю у свої руки, і добивайтеся свого», подавали приклади осіб, котрі їдуть із різних куточків Східної Європи: «Сюди приїжджають євреї із Риги, Вільнюса, Москви і Ленінграда...», описували місцевий добробут: «У нас збудовано велику кількість житлових площ, усіх однаково добре приймають...» [6, с. 413–414]; «Тут будують квартири не менше 3-х або 4-х кімнат, нас одразу ж, після зустрічі в аеропорту, відвезли у новий житловий комплекс» [8, с. 185]. Колишня жителька Івано-Франківської обл. Л. Горова, описує широкий асортимент товару: «Тут Ти (звернення до своєї колежанки) зможеш купити все, що завгодно, наприклад оцю футболку, що Тобі дарую...». Колишній житель Москви Ю. Нульдмен використовував більш поетичні вислови: «Земля, по якій ходив Бог, наші предки, Мойсей... настільки прекрасна, що її не просто описати звичними словами...» [8, с. 184].

Цікаво, що в деяких листівках заохочували до виїзду не тільки в Ізраїль. Наприклад, з 1972 р. з ініціативи «Американсько-єврейських альтернатив сіонізму» в УРСР відправлено сотні запрошень-листівок з виїздом до США. Флір – один

із засновників схожого роду організації, відвідавши УРСР у 1972 р., заохочував євреїв із Закарпаття їхати до Сполучених Штатів, запевняючи, що Конгрес виділив для цього 80 млн. доларів [9, с. 296].

З 1976 р. у листівках, із специфічною ізраїльською символікою (Стіна Плачу, храм у Єрусалимі, менора, шестикутна зірка), усе частіше звучали заклики про об'єднання світового єврейства: «Від євреїв США до євреїв СРСР», «Ми про вас не забули», «Цей гіркий хліб їли Ваші предки, тікаючи від рабства до свободи» і т.д. [19, с. 164].

Враховуючи, що особиста кореспонденція не завжди потрапляла до рук адресата, відправники розпочали користуватися засобами «рекомендованого листування», вимагаючи офіційного підтвердження про його вручення [19, с. 164].

За даними радянської розвідки із загального числа єврейського населення близько 60 тис. чоловік підтримували переписку зі своїми родичами та знайомими і близько 20 тис. хоча б раз за своє життя отримували посилку [5, с. 237].

У посилках, крім матеріальних речей, можна було знайти заборонену в СРСР єврейську літературу, та брошури на різноманітну тематику. Це, очевидно, ще більше тривожило радянську владу, особливо після отримання звіту КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ від 1 березня 1972 р., де йшлося про те, що за попередні два роки органами КДБ конфісковано 8 412 документи з «... ідеологічно шкідливим матеріалом із метою розпалення серед єврейського населення націоналістичних і еміграційних настроїв», а це близько 18% щодо всієї конфіскованої документації [8, с. 181].

Найпопулярнішим видом допомоги усім потребуючим євреям Радянського Союзу, а найчастіше «відмовникам» та їхнім сім'ям стали посилки. Якщо до 1971 р. лише дві поштові фірми доправляли посилки для євреїв Радянського Союзу: Британська “Dinerman & Co.” та швейцарська “Mella”. То з 1972 р., через збільшення кількості посилок,

сіоністські організації Ізраїлю та США почали користуватися послугами бельгійської (Thomas & Ellis) та данської (Helge Coh Trading) поштових фірм і французького комерційного експорту "Sikomeks" [10, с. 11]. В період 1971–1972 рр. через ці фірми відправлено тисячі посилок: жителі Чернівецької області отримали 4492, Одеської – 2000, Київської – 900, Вінницької – 295 [10, с. 12]. У період 1974–1976 рр. євреї Києва та Київської області отримали 7786 посилок на суму 3,5 мільйонів рублів. За трактуванням КДБ посилки з дорогоцінним товаром узалежнювали отримувача від адресанта, наприклад, для збору та передачі інформації [12, с. 27].

Згодом у вищезгаданих країнах почали формуватися групи волонтерів, котрі через причину вилучення більшості посилок під час попереднього огляду радянськими митниками, хотіли доставити їх особисто. Заодно отримати об'єктивну інформацію про реальний перебіг переслідування національних меншин у Радянському Союзі. Відтоді у місцевої радянської влади з'явилися нові причини для хвилювання із появою ще однієї загрози для розпалення еміграційних настроїв серед єврейства. В одному з документів надається перелік вказівок щодо боротьби з «туризмом с ворождебними цілями» [4, с. 111–113]:

- посилити контроль на кордоні при в'їзді та виїзді іноземців;

- заборонити в'їзд тим особам, хто в попередні роки здійснював поїздки до СРСР з метою «проведення ворожої роботи»;

- зобов'язати органи КДБ посилити роботу з виявлення і обмеження «ворожої діяльності іноземців»;

- слідкувати, щоб члени груп туристів дотримувалися запланованих маршрутів і не здійснювали самовільних поїздок у ті чи інші райони населеного пункту;

- створювати умови ідеологічного сприйняття переваг соціалістичного устрою життя над капіталістичним;

- особи, котрі відхиляються від маршруту, задають провокативні запитання,

зустрічаються з невідомими особами чи просто ведуть себе підозріло – мають бути «видворені за межі СРСР» [7, с. 171].

Отже, одразу ж після перетину кордону «туристи» потрапляли під «пильне око» КДБ, котрі слідкували за кожним їхнім кроком. Спеціальне 7-е управління, яке складалося із шести відділів, виконувало функції контролю за іноземними туристами: контроль за туристами з США, Канади і Великої Британії; контроль за іншими іноземними туристами; контроль за готелями; контроль радянських турагентств «Супутник» і «Інтурист»; відділ з організації і спостереження за контактами радянських громадян з іноземцями та відділ зі спостереження і комунікацій [2].

В інформаційному звіті, зокрема, описуються факти виявлення брошур на російській («Руководство для Оле 1972») та англійській мовах [10, с. 20]. Особливе зацікавлення викликав один примірник випадково виявленої брошури у 1976 р. на борту літака Сімферополь-Київ "How to Find and Meet Russian Jews", 1972 р. видавництва. За висновками КДБ у брошурі містилася інструкція для іноземних туристів, основною ціллю для котрих було не так «милування» красотою Радянського Союзу як розвідування інформації: «інструкція направлена на розпалення націоналістичних і еміграційних настроїв». Автори брошури, Ф. Баум та З. Фурст, з ініціативи Американсько-єврейського Конгресу в США вважали, що перед поїздкою варто ознайомитися з відомими працями з історії радянських євреїв. Окремо виділений пункт вказує на необхідність підготовки для перевезення іудейських предметів культу: Старий Завіт, набори для випікання паски, календарі, шестикутні зірки, менори, літературу єврейських авторів. Також віталася купівля декількох пар джинсів, пластинок із музикою, верхнього одягу та інших речей із метою передачі їх для євреїв Радянського Союзу. Прикордонники не мали права конфіскувати ці речі через причину, що вони формально вважалися особистими речами туриста.

Кожен турист отримував клаптик паперу, на якому вказувалися прізвища «відмовників», адреси синагог, єврейських цвинтарів та університетів – усі ті місця, де можна якнайшвидше віднайти євреїв. У випадку непередбачуваних ситуацій подавалася адреса американських та голландських посольств. Як правило, гід «Інтуристу» постійно супроводжував групу туристів, тому важливо було мати навички «делікатного вислизання з групи» і повернення до того як це стало помітно. У розмові з місцевими євреями «турист» найперше мав увійти в довіру, а згодом розпитати найнеобхіднішу інформацію про: загальну ситуацію євреїв у Радянському Союзі; про можливість навчання івриту або ідишу, влаштування на бажану роботу, вступу до університетів; труднощі, які виникають у євреїв, котрі хочуть виїхати з СРСР на постійне місце проживання в іншу країну; присутність відчуття небезпеки якщо подаються на візу; змогу читати зарубіжну пресу, слухати радіо, контактувати через засоби телефонного зв'язку з іншими країнами та ін. Врешті, надавалися інструкції про те, як себе поводити у разі, якщо «туриста спіймали на гарячому» [16, с. 40–46].

Незважаючи на посилення контролю на КПП виїзду і в'їзду іноземців, слідування спеціально розроблених маршрутів і заборона від самовільних прогулянок та поїздок, «підготовлені туристи» вмільо порушували обмежуючі накази КДБ [18, с. 336–338]. Для того, щоб зустрітися з місцевим єврейським населенням, іноземці не завжди дотримувалися програми «Інтуриста» і їхніх «спеціальних маршрутів», уникали деяких екскурсій. Крім передачі посилок, одного разу це був чемодан із презервативами, «туристи» цікавилися їхнім повсякденним життям, фактами обмеження прав на виїзд до Ізраїлю, справами «відмовників» і засуджених [3]. Наприклад, у 1977 р. рабин Великої Британії відвідав М. Кременя на його ж квартирі у Москві, де розпитував про культурний стан справ євреїв Москви [17, с. 382].

Органи КДБ стежили і за потенційними представниками осіб єврейської національності, для котрих призначалися схожі зустрічі. Лейбензон і Загорнова, котрі їхали на заплановану зустріч з американськими туристами у Москві так і не добралися до пункту призначення, через перехоплення їх на ст. Ніжин. Киянин С. Ротштейн активіст-відмовник відсидів 30 діб адміністративного арешту через виявлення у нього на квартирі туристів з США [11, с. 182].

Між екскурсоводами та їхніми перекладачами з одного боку і «туристами» – з іншого часто розпалювалися суперечки. Для прикладу, через відмову з боку екскурсовода відвідати запропоновані туристами місця, В. Гарольд – один з членів туристичної групи, сам організував поїздку цієї ж групи до Бабиного Яру. Конгресмен Мужвинський після відмови органами КДБ у візиті с. Мостового, Житомирської області «по режимним соображениям», закрався у готельному номері і вимагав пояснення. Так само вчинили і декілька інших представників, проте не отримавши позитивної відповіді були змушені повертатися до США найближчим чартерним рейсом [14, с. 140].

Крім основної роботи, завдання екскурсовода, полягало у розхваленні соціалістичного укладу і демократичної політики в межах СРСР. Не усі «туристи» погоджувалися зі схожими твердженнями, що призводило до появи дискусій. Ш. Пундик, наприклад, на одній з екскурсій перебив організатора туристичної групи, котрий розхвалював ідеальний стиль життя у Радянському Союзі зі словами: «... у Радянському Союзі не заведено розповідати про те, що тут коїться насправді... А фактично ситуація набагато гірша, ніж можна собі уявити у найжахливішому сні» [21, с. 19].

З 1975 р. у звітах КДБ йдеться про усе частіші випадки використання портативних звукозаписувачів, фотоапаратів та інших засобів для проведення «враждебной роботи» [14, с. 121]. В одному із повідомлень вказується, що інозе-

мець ховав на собі магнітофонні стрічки з записами та три рекомендаційні листи про те, що він надійний і йому можна довіряти. Одразу ж після виявлення цих та інших підозрілих речей, турист був відправлений першочерговим рейсом до Відня. Схожий факт трапився у 1971 р. з подружжями Сільвермана і Шустера, котрих «першим рейсом» було відправлено із Москви. У 1975 р. групі, яка складалася з іноземців-євреїв у яких вилучено близько 30 екземплярів книг сіоністського спрямування, 40 екземплярів іншого виду «пропагандистської літератури», списки авторитетних «відмовників», фотографії, зашифровані бесіди, було заборонено повторний в'їзд до Радянського Союзу [14, с. 124].

За офіційними документами КДБ усіх підозрілих осіб мали притягати до кримінальної відповідальності. Проте, фактично практикувалися дещо інші методи контролю над «туристами»: «попередження», «видворення за межі СРСР», «заборона повторного в'їзду» [4, с. 112]. Наприклад, за 1976 р. попереджено 28 іноземців у їхній неправомірній діяльності, 21 – заборонено повторний в'їзд у межі Радянського союзу. У 1978 р. місто Київ відвідало близько 40 туристичних груп, як правило, із США, сформованих переважно з осіб єврейської національності [21, с. 17]. У цьому ж році з УРСР і загальної кількості осіб туристичних груп було вигнано 6 емісарів, офіційно попереджено – 28, закрито повторний в'їзд – 45-м [21, с. 20].

Кількість підозрілих «туристів» збільшувалася з нагоди річниць і святкування знаменних дат. М. Шампань – представник Комітету захисту радянських євреїв в США, разом з представниками спеціалізованої групи американських юристів, цікавилася відношенням влади до «відмовників», можливістю дотримуватися звичаїв та традицій серед єврейської спільноти, а дехто запропонував розширити мережу ульпанів, пообіцявши матеріальну допомогу [1]. Частина делегатів відвідали квартиру київського відмовника

Цацкіса, а після – відправилися в район Бабиного Яру для покладання квітів [15, с. 148–149].

У грудні 1978 р. у м. Києві відбулася зустріч емісара сіоністських організацій Канади В. Литвака з В. Кісликом, В. Фрідманом, Л. Ельбертом та іншими. У приватній розмові В. Литвак повідомив про початок кампанії бойкоту «Олімпіади-80», пропонував розгорнути схожу діяльність у межах Радянського Союзу [20, с. 190].

З 1978 р. «євреї-туристи» розпочали поширювати нові чутки з мотиваційним для еміграції підтекстом: про початок війни Радянського Союзу з Китаєм, неминучість краху економіки СРСР і у подальшому звинувачення у цьому єврейський сіоністський рух [20, с. 171]. Все ж найбільше радянська влада була спантеличена інформацією про те, що у США після проведення «Національної конференції на захист радянських євреїв» у 1976 р. було зніційовано практику «опіки» деяких заможних американських родин над «відмовниками» у Радянському Союзі. У відповідь, члени ЦК КПРС час від часу організували групи спеціально підібраних євреїв для подорожей за кордон з політичною метою антисіоністської пропаганди та розхвалення соціалістичного укладу життя [2].

Висновки. Отже, зважаючи на те, що телефонний зв'язок, крім прослуховування, штучно переривався а приватна кореспонденція, крім переривання, не завжди доставлялася адресату, міжнародні сіоністські організації розпочали пошук нових засобів комунікацій і зв'язку. Ініційований набір волонтерів прибував до Радянського Союзу під виглядом «туристичних груп». Під час безпосередніх зустрічей з радянськими євреями «туристи» намагалися, крім надання моральної підтримки та матеріальної допомоги, вивідати інформацію про недотримання прав людини в Радянському Союзі. У відповідь працівники КДБ намагалися перешкоджати подібним зустрічам, не дозволяючи покидати туристичні групи або самовільно розгу-

лювати населеним пунктом. Підозрілих осіб перевіряли, а після виявлення забороненої літератури повинні були «видворити» за межі Радянського Союзу. Для «особливо небезпечних» повторний в'їзд

був заборонений. Зрештою, застосування цих та інших методів, не вплинуло на невпинний потік «туристів», котрі прагнули допомогти своїм побратимам усіма можливими способами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Евреи. *Хроника Текущих Событий*. Вып. 53. URL: <http://hts.memo.ru> (дата звернення: 07.02.2019).
2. Кизима М., Кизима С. Особенности туризма и заграничных путешествий в Советском Союзе. 2018. *СОНАР-2050*. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/turizm-v-sovetskom-soyuze/> (дата звернення: 07.02.2019).
3. Эмиссары. 40 лет спустя, 2016. *Хадашот*. URL: <http://www.hadashot.kiev.ua/> (дата звернення: 07.02.2019).
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1008 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції; іноземці..., 01.01.1971–10.02.1971). 306 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1011 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 10.02.1971–13.03.1971). 284 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1013 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 14.03.1971–31.03.1971). 364 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1020 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 13.07.1971–04.08.1971). 355 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1036 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.02.1972–13.03.1972). 333 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1049 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції..., 27.06.1972–20.07.1972). 342 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1053 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів, розшук авторів та розповсюджувачів анонімної кореспонденції..., 08.08.1972–16.09.1972). 306 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1071 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 29.05.1973–28.06.1973). 369 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1080 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів..., 08.10.1973–02.11.1973). 294 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1104 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів, діяльності сіоністів..., 21.02.1975–18.03.1975). 364 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1106 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1975–3.07.1975). 388 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1109 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.09.1975–31.10.1975). 390 арк.
16. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1124 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 29.10.1976–3.12.1976). 230 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1128 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 03.01.1977–28.02.1977). 411 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1130 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів; про результати агентурно-оперативної, профілактичної роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб..., 01.03.1977–19.04.1977). 374 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1138 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 18.05.1977–29.12.1977). 296 арк.
20. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1149 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки; діяльності сіоністів..., 13.05.1978–30.12.1978). 193 арк.
21. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1151 (Документи КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ щодо діяльності сіоністів..., 02.01.1979–16.02.1979). 297 арк.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

THE FOREIGN POLICY OF THE MODERN STATE: BASIC APPROACHES TO DEFINITION OF THE CONCEPT

Ждамарова А.В.,

*аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
Національного університету біоресурсів і природокористування*

У статті проаналізовано основні підходи до визначення та дослідження поняття «зовнішня політика», розглядаються визначальні риси цього феномена у процесі зовнішньополітичної діяльності сучасних держав. Визначено місце та роль категорії «зовнішня політика» у процесі дослідження сучасних міжнародних відносин та окремих напрямів зовнішньої політики сучасної держави. Розкрито багатоаспектність поняття «зовнішня політика», наведено основні підходи до його визначення та класифікації. Автором окреслено основні проблеми, з якими стикається науковець під час дослідження зовнішньої політики окремої держави з огляду на стан розвитку сучасного історичного процесу.

Метою публікації стала реалізація ретроспективного аналізу основних підходів до визначення поняття «зовнішня політика держави» з окресленням перспективних напрямів його вдосконалення.

Обрана автором проблематика не є новою для досліджень у сфері новітньої історії. Але найбільш розробленими підходами до визначення поняття «зовнішня політика» вирізняються праці у сфері теорії міжнародних відносин і політологічної науки. Незважаючи на досить широке висвітлення еволюції терміна «зовнішня політика», на аналіз основних підходів до його визначення та дослідження як феномена світового історичного процесу, сьогодні все ще не розроблено єдиного підходу до визначення цього складного поняття. Актуальною все ще є проблематика уточнення та більш адекватного визначення терміна «зовнішня політика».

Провівши аналіз основних концептуальних підходів до визначення поняття «зовнішня політика сучасної держави», слід зупинитися на таких тезах. Зокрема, потрібно констатувати той факт, що, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, сьогодні ще не вироблено єдиного визначення поняття «зовнішня політика». Водночас зовнішня політика сучасних держав має багатогранну та багатопланову структуру, і це значно ускладнює процес дослідження цього феномена. Саме з огляду на новітні тенденції світового історичного процесу це поняття все ще потребує прискіпливої уваги науковців і подальшого його вдосконалення.

Ключові слова: держава, зовнішня політика, міжнародні відносини, зовнішньополітична діяльність.

The article analyzes the main approaches to the definition and study of the concept of “foreign policy”, discusses the defining features of this phenomenon in the process of foreign policy activities of modern states. The place and role of the category “foreign policy” in the process of researching contemporary international relations and particular directions of foreign policy of the modern state are determined. The multidimensionality of the concept of “foreign policy” is revealed, the basic approaches to its definition and classification are given. The author outlines the main problems that a scientist faces when studying the foreign policy of an individual state in view of the state of development of the modern historical process.

The purpose of the study is to carry out a retrospective analysis of the main approaches to defining the concept of “foreign policy of the state”, outlining the perspective directions for its improvement.

The issue chosen by the author is not new to recent history research. But the most developed approaches to defining the concept of “foreign policy” are different works and sphere of theory of international relations and political science. Despite the sufficiently broad coverage of the evolution of the term “foreign policy” to analyze the main approaches to its definition and study as a phenomenon of the world historical process, a unified approach to defining this complex concept has not yet been developed. The issue of clarification and more adequate definition of the term “foreign policy” is still relevant.

After analyzing the main conceptual approaches to defining the concept of foreign policy of the modern state, we should dwell on the following theses. It should be noted that, despite the large number of scientific studies, a single definition of the concept of “foreign policy” has not yet been developed.

At the same time, the foreign policy of modern states has a multifaceted and multifaceted structure, and this significantly complicates the process of investigation of this phenomenon. It is in view of the latest trends in the world historical process that this concept still needs careful attention of scientists and its further improvement.

Key words: state, foreign policy, international relations, foreign policy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку світового історичного процесу жодна держава не має змоги існувати уособлено, оскільки процеси глобалізації зумовлюють глибоку взаємозалежність і взаємопроникнення, нівелювання кордонів між зовнішньою та внутрішньою політикою, національним і міжнаціональним рівнями життя суспільства окремої держави. Зважаючи на це, будь-якій державі для забезпечення сталого розвитку необхідно постійно вступати у взаємини з іншими акторами міжнародних відносин, що і реалізується через національну зовнішню політику.

Процес дослідження історії зовнішньої політики будь-якої держави містить аналіз багатьох суміжних термінів і понять, категорій. Його основою є система базових категорій, які традиційно є провідними. Водночас саме поняття «зовнішня політика» перебуває в постійному розвитку.

Багато дослідників усе ще підкреслює недосконалість сучасного понятійного апарату цієї сфери досліджень. З огляду на це постійно проводиться робота з уточнення, розвитку та вдосконалення основних підходів до вивчення зовнішньої політики держави як складника світового історичного процесу.

Дослідження зовнішньої політики держав мають багаторівневий характер, що пояснюється передусім багаторівневістю та багатоаспектністю самого предмета дослідження. Під час дослідження розгортання зовнішньополітичної активності кожної окремої держави необхідно аналізувати кожен із її рівнів та аспектів, якщо дослідження претендує на науковість та об'єктивність.

З огляду на ці обставини проблематика визначення та аналізу новітніх підходів до визначення та дослідження зовнішньої політики держави є надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана автором проблематика не є новою для досліджень у сфері новітньої історії, але найбільш розробленими підходами до визначення поняття «зовнішня політика» вирізняються праці у сфері теорії міжнародних відносин та політологічної науки. Серед таких публікацій слід виділити роботи таких авторів, як: Р. Снайдер, Г. Брак, Б. Сапін, Г. Спрут та М. Спрут, Дж. Розенау, К. Волц, Д. Сінгер, В. Гадсон, А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрустальов і т.д. Незважаючи на досить великий масив наукової літератури з обраної автором проблематики, не вщуває дискусія щодо визначення самого поняття «зовнішня політика держави». Саме тому автор вирішив знову повернутися до цього питання.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Незважаючи на досить широке висвітлення еволюції терміна «зовнішня політика», на аналіз основних підходів до його визначення та дослідження як феномена світового історичного процесу, сьогодні все ще не розроблено єдиного підходу до визначення цього складного поняття. Актуальною все ще є проблематика уточнення та більш адекватного визначення терміна «зовнішня політика».

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є реалізація ретроспективного аналізу основних підходів до визначення поняття «зовнішня політика держави» з окресленням перспективних напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи доробок науковців західної школи, серед визначних дослідників зовнішньої політики слід особливо зупинитися на працях таких її представників, як Р. Снайдер, Г. Брак, Б. Сапін. Найбільш вагомим в досліджуваній у цій публікації тематиці

стала їхня праця «Прийняття рішень як підхід до вивчення міжнародної політики» [1], де автори відмовлялися від розуміння національної держави як певної абстракції й одночасно визнавали існування державного рівня аналізу зовнішньої політики як фундаментального у міжнародній діяльності цієї держави.

Серед західних дослідників категорії «зовнішня політика» слід також згадати Г. Спруут та М. Спруут [2], які у своїх працях стверджували, що розмірковувати про могутність у міждержавних відносинах без урахування зовнішньої політики, яку вони асоціювали зі стратегіями, рішеннями і цілями, було б помилково. Однак, на відміну від вищезгаданих Р. Снайдера, Г. Брака і Б. Сапіна, у працях Г. Спруут та М. Спруут по-іншому розставлено пріоритети. Дослідники вважали, що для повного аналізу зовнішньої політики необхідно враховувати психологічне середовище, в якому перебувають особистість або певні групи, які беруть участь в ухваленні зовнішньополітичних рішень.

Незважаючи на значний внесок вищевказаних досліджень у загальну теорію зовнішньої політики, вони головним чином були сконцентровані на розкритті її окремих рівнів, відповідно, не піддаючи комплексному аналізу цю наукову категорію.

Аналізуючи основні підходи західної наукової школи до визначення поняття «зовнішня політика», слід також зупинитися на доробку Дж. Розенау, особливо його праці «Предтеорії і теорії зовнішньої політики» [3]. У цьому дослідженні автор дійшов висновку, що для кращого розуміння категорії «зовнішня політика» необхідно використовувати узагальнюючу теорію, яка полягає в інтегруванні інформації, отриманої в результаті аналізу на різних рівнях – від індивідуальних особливостей політичного лідера до системи міжнародних відносин. Подібний підхід дав змогу Дж. Розенау більш комплексно досліджувати зовнішню політику, систематизуючи отримані дані і не обмежуючись рамками дослідження, одним із рівнів цього явища. Розглянуте

дослідження Дж. Розенау стало одним із перших у цьому масиві історіографії і внесло значний вклад в теорію рівневого аналізу зовнішньої політики.

До представників школи рівневого аналізу зовнішньої політики слід зараховувати і К. Волца, який у роботі «Людина, держава і війна: теоретичний аналіз» [4], досліджуючи природу міжнародних конфліктів, аналізував її за трьома категоріями. Перша категорія – людська поведінка, в центрі якої – характеристика політичних лідерів, і піддаються аналізу мотиви їхніх дій і рішення, які можуть призвести до ескалації міжнародного конфлікту. Друга категорія – це внутрішня будова держави, тут акцентується увага на аналізі типу правління, економічної моделі, політичних груп і т.д. Третя категорія – система міжнародних відносин.

Ідеї К. Волца розвивав Д. Сінгер у роботі «Проблема рівня аналізу в міжнародних відносинах» [5], в якій він детально розкривав і аналізував міжнародну систему і державу як рівні аналізу міжнародних відносин. Сінгер уважав, що слід більше уваги приділяти державному рівню аналізу, оскільки він дає змогу детально проаналізувати міжнародні відносини з погляду суверенної держави, акцентуючи увагу на тому, що, будучи основним актором міжнародних відносин, держави можуть самостійно обирати напрямок своєї зовнішньополітичної лінії.

Важливою у розвитку аналізу зовнішньої політики була і робота В. Гадсона «Аналіз зовнішньої політики: класичні та сучасні теорії» [6]. У цьому дослідженні науковцем було виокремлено п'ять рівнів аналізу зовнішньої політики. На першому рівні досліджувалося індивідуальне прийняття зовнішньополітичних рішень, це, передусім, політична психологія лідера, його роль у процесі формування та реалізації зовнішньої політики. На другому рівні науковець розглядав групове прийняття зовнішньополітичних рішень – це процес організації взаємодії між суб'єктами, що беруть участь у формуванні та реалізації зовнішньої політики.

Третій рівень піддає аналізу роль культурної, соціальної і національної ідентичностей у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень. На четвертому рівні аналізується вплив внутрішньої політики держави на зовнішньополітичний процес. П'ятий рівень окреслює відмінні риси держави, такі як масштаб, природні та демографічні ресурси, географічне розташування, політична система, військовий і економічний потенціал, які визначають характер зовнішньої політики.

Звертаючись до надбань школи пострадянського простору, слід зупинитися на аналізі праць таких науковців, як, наприклад, А.Д. Богатурова, Н.А. Косолапова, М.А. Хрустальова, зокрема «Нарисів теорії і політичного аналізу міжнародних відносин» [7]. У цій публікації автори зробили акцент на дослідженні системного рівня аналізу зовнішньої політики держави. Системний рівень аналізу дає можливість авторам проаналізувати стабільність, стійкість і характер еволюції сучасної системи міжнародних відносин, дослідити її регіональні підсистеми, а також піддати аналізу глобалізацію та її вплив на світову політичну систему.

У цьому блоці не можна оминати увагою і праці відомого науковця Е.О. Позднякова [8]. Праці цього автора присвячені здебільшого проблематиці зовнішньополітичної діяльності держав. Він визначав зовнішньополітичну діяльність держави як особливий вид її політичної діяльності.

Розглянутій проблематиці присвятив свої роботи і В.Р. Мединський, який під зовнішньополітичною діяльністю держави трактував чітко визначену систему дій, які спрямовані на задоволення нею життєво важливих інтересів, підвищення її ролі в системі міжнародних відносин і набуття можливості використовувати у своїх цілях зовнішні ресурси розвитку [9].

Визначальними складниками цього визначення автор вважає такі: 1) задоволення «життєво важливих» інтересів; 2) підвищення ролі держави в системі міжнародних відносин; 3) отримання можливості використовувати у своїх

власних цілях зовнішні ресурси розвитку. Водночас другий і третій складники цього визначення за змістом можуть належати і до першого складника, і розглядатися як життєво важливі інтереси цієї держави. З огляду на це наведене вище визначення все ще потребує подальшого наукового розроблення та уточнення.

Водночас Б.І. Ткаченко надає таке визначення зовнішньополітичної діяльності держави: це – специфічний різновид соціальної діяльності, який обслуговує зовнішньополітичні інтереси держави у сфері міжнародних відносин і спрямований на створення сприятливих умов внутрішнього функціонування держави, а також на забезпечення її національних інтересів у сфері міжнародних відносин [10, с. 14].

Згідно з цим визначенням зовнішньополітична діяльність виконує функції «обслуговування» і «забезпечення» зовнішньополітичних інтересів держави з метою створення умов для її внутрішнього розвитку. Такий підхід вказує, передусім, на підпорядкованість зовнішньополітичної діяльності держави внутрішньому її функціонуванню. Але не завжди цілі і завдання зовнішньополітичної діяльності держави визначаються цілями і завданнями її внутрішнього розвитку.

Дещо інший підхід викладено у працях В.С. Коновалова, який вважає, що зовнішньополітична діяльність – це частина міжнародних відносин [11]. На думку автора, зовнішньополітичну діяльність держави можна і необхідно розглядати у взаємодії із системою міждержавних відносин. Але наведене вище визначення не відповідає ні на те, що таке зовнішня політика, ні на те, що таке зовнішньополітична діяльність держави. Воно лише уточнює місце досліджуваного явища в системі міжнародних відносин.

Наведені приклади свідчать про наявність дискусійних проблем формування дефініції розглянутого нами явища. Ба більше, на думку деяких дослідників, будь-яке визначення поняття «зовнішня політика держави» завжди буде неповним

і незавершеним, що породжує можливість багатозначного тлумачення.

Поняття зовнішньої політики є ширшим від поняття «зовнішньополітична діяльність держави» і включає його в себе. Наприклад, автори спеціалізованого словника «Світова політика і міжнародні відносини: ключові слова і поняття» вважають: «Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, сукупність дій держави за межами своєї суверенної території, що мають на меті реалізацію національних інтересів. Покликана забезпечити відносини цієї держави з іншими державами і проводиться відповідно до її принципів і цілей, здійснюваних шляхом різних засобів і методів» [12, с. 31].

У цьому контексті більшою мірою сьогодні відображаються погляди кількох наукових шкіл, які вивчають знання про характер міжнародних відносин і меншою мірою – те, як ці відносини реалізуються на практиці. Зазначимо, що процеси світової політики виникають у результаті діяльності її акторів, так само, як міжнародна політика, що втілюється в міжнародних відносинах, здійснюється завдяки діяльності суб'єктів міжнародних відносин. Використання такого підходу дає підставу стверджувати, що цілі своєї зовнішньої політики держава, як і будь-який інший актор, досягає тільки під час діяльності.

Однак певної миті суб'єкт може діяти, а може і не діяти. Бездіяльність держави в зовнішньополітичній діяльності розглядається в тому сенсі, що окремо взятій державі в конкретний історичний період будь-яка діяльність під час відносин з іншими державами може бути невідповідною або що держава може бути не здатна будь-що зробити. Інші держави можуть сприймати бездіяльність однієї з них як її цілеспрямовану зовнішньополітичну діяльність, оскільки досить часто внаслідок бездіяльності однієї з держав настають найважливіші для інших держав наслідки. При цьому в певних випадках держава, яка здійснює зовнішньополітичну діяльність, може припускати, що

її бездіяльність саме так і буде сприйнята іншими державами.

Зважаючи на вищенаведений аналіз, можна зробити висновок про те, що категорія «зовнішня політика» та її аналіз не втрачають своєї актуальності на сучасному етапі. Не залишає сумніву і той факт, що процеси глобалізації та регіоналізації вносять свої корективи в розуміння цієї категорії. Проте в сучасних умовах система міжнародних відносин формується і регулюється головним чином за допомогою зовнішньополітичної діяльності держав, в основі якої лежить категорія «національний інтерес».

У змістовному плані політика держави – і внутрішня, і зовнішня – являє собою управління, стратегію і затверджені дії, спрямовані на досягнення цілей. Політика втілюється через діяльність установ і інститутів державної влади, науки, політичної ідеології, яка включає розроблення завдань внутрішньої і зовнішньої політики. Сьогодні все ще зберігається відмінність між поняттями «міжнародні відносини» і «зовнішня політика».

Міжнародні відносини розглядаються як найбільш масштабне поняття, яке включає в себе політичні та інші зв'язки між суб'єктами міжнародних відносин. У сучасних умовах особлива увага приділяється зовнішній політиці держав, які ведуть активну діяльність на міжнародній арені. За допомогою різних методів наукового пізнання (івент-аналіз, контент-аналіз, порівняння) експерти проводять аналіз ефективності введення зовнішньої політики держав.

Зовнішня політика є однією з провідних проблем у галузі міжнародних відносин і новітнього історичного процесу. У кожній країні зовнішня політика перебуває у взаємодії з їхнім індивідуальним середовищем.

Зовнішня політика країни складається з ланок, з'єднаних між собою ланцюгом суспільних відносин, тобто складається із соціальних, політичних, економічних, культурних ланок і є багатограним явищем. У будь-якій політичній системі

головним центром політичної структури в процесі прийняття рішень є зовнішня політика. Її завдання полягають у визначенні та ідентифікації пріоритетів, їх реалізації, збереженні незалежності і цілісності держави. До сфери її завдань входять забезпечення комерційних, економічних і військових потреб, а також забезпечення міжнародного престижу. Відповідальність зовнішньої політики полягає і в сприянні могутності країни в економічній, політичній і військовій мобілізації сил держави.

В історії суспільних відносин зовнішня політика виникла разом із появою держав. Зовнішній політиці будь-якої держави можна дати визначення. Це сфера діяльності державної влади і, перш за все, керівних органів у сфері міжнародних відносин із метою здійснення певного впливу на учасників міжнародних відносин.

Необхідно зазначити, що зовнішня політика здійснюється за інших суспільних умов, ніж внутрішня. Міжнародне суспільство має свою індивідуальну децентралізовану систему, складовими елементами якої є окремі держави. Для реалізації своїх національних інтересів держава проводить зовнішню політику. Основна її мета – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів тієї чи іншої держави, забезпечення внутрішньої безпеки і благополуччя громадян. На базі зовнішньополітичної діяльності держав ґрунтуються певні міжнародні відносини, тобто сукупність політичних, економічних, культурних, військових,

правових та інших зв'язків, а також взаємовідносин між державами, народами, політичними, економічними, науковими, релігійними, культурними організаціями та установами.

Висновки. Провівши аналіз основних концептуальних підходів до визначення поняття «зовнішня політика сучасної держави», слід зупинитися на таких тезах. Зокрема, необхідно констатувати той факт, що, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, сьогодні ще не вироблено єдиного визначення поняття «зовнішня політика».

Зовнішня політика держав здатна слугувати одночасно передумовою та фактором розвитку міжнародної політики (яка є поєднанням зовнішніх політик окремих держав та інших акторів світової системи), що покликана сприяти здійсненню національних інтересів. Якщо зовнішня політика має дружній характер, то в результаті її реалізації міжнародна політика орієнтує держави на стабілізацію відносин між собою. Така політика сприяє єднанню світового співтовариства і створює умови для розвитку співробітництва між зацікавленими акторами світового історичного процесу.

Водночас зовнішня політика сучасних держав має багатогранну та багатопланову структуру, і це значно ускладнює процес дослідження цього феномена. Саме з огляду на новітні тенденції світового історичного процесу це поняття все ще потребує прискіпливої уваги науковців і подальшого його вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Snyder R., Bruck H., Sapin B. Decision-Making as an Approach to the Study of International Politics. Princeton : Princeton University Press, 1954. 120 p.
2. Sprout H., Sprout M. Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics. Princeton : Princeton University Press, 1956. 101 p.
3. Rosenau J. The Study of World Politics: Theoretical and Methodological Challenges. New York : Routledge, 2006. P. 171–197.
4. Waltz K. Man, the State, and War: A Theoretical Analysis. New York : Columbia University Press, 2001. 263 p.
5. Singer D. The Level-of-Analysis Problem in International Relations *World Politics*. 1961. № 1. P. 77–92.
6. Hudson V. Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory. Lanham : The Rowman and Littlefield Publishing Group, 2007. 234 p.
7. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очерки теории и политического анализа международных отношений. Москва : НОФМО, 2002. 384 с.

8. Поздняков Э.А. Системный подход и международные отношения. Москва, 1976. 240 с.
9. Теоретические основы внешнеполитической деятельности России / под общ. ред. С.А. Протскурина. Москва, 2001. 342 с.
10. Ткаченко Б.И. Проблемы эффективности внешней политики России на Дальнем Востоке. Владивосток, 1996. 140 с.
11. Коновалов В.С. Построение механизма оценки политических процессов в системе международных отношений региона как задача исследователя. URL: <http://www.chinazone.ru/i/cont/metod1.htm>.
12. Мировая политика и международные отношения: ключевые слова и понятия / под общ. ред. М.М. Лебедевой, С.В. Устинкина. Москва ; Н. Новгород, 2000. 310 с.

РОЗДІЛ 3 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 327.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.11>

ДОСВІД ООН ЩОДО ПРОТИДІЇ ГЛОБАЛЬНІЙ ПРОБЛЕМІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

THE UNITED NATIONS GLOBAL EXPERIENCE TO FIGHT HUMAN TRAFFICKING

Луцишин Г.І.,

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

Лукач Н.М.,

*кандидат політичних наук,
асистент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті розглянуто діяльність міжнародної Організації Об'єднаних Націй у сфері протидії торгівлі людьми. Зазначається, що діяльність ООН переважно спрямована на створення механізмів із запобігання злочинності, зокрема торгівлі людьми. Особлива увага приділяється дослідженню основних механізмів та інструментів, які використовувалися міжнародним співтовариством, а також запропоновано нові шляхи вирішення проблеми торгівлі людьми. Детально проаналізовано основні документи ООН щодо протидії торгівлі людьми, зокрема: Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює її. Досліджено практичні заходи ООН, спрямовані на подолання наслідків торгівлі людьми, а саме – Глобальний план дій і Цільовий фонд допомоги постраждалим від торгівлі людьми. З'ясовано основні принципи запобігання торгівлі людьми на основі аналізу Програми ООН із попередження та виникнення злочину. Також авторами розглянуто превентивні заходи ООН в боротьбі з торгівлею людьми, зокрема, досліджено роль освіти, засобів масової інформації в підвищенні поінформованості та обізнаності щодо явища торгівлі людьми і всіх можливих пов'язаних із цим ризиків. Визначено, що центральне місце серед усіх заходів ЗМІ щодо боротьби з торгівлею людьми посідає захист потерпілих. Важлива роль відводиться дослідницькій діяльності ООН, завдяки якій можна отримати реальну картину масштабів явища торгівлі людьми, її проявів на глобальному, регіональному та локальному (державному) рівнях. У статті акцентовано увагу на важливості внесення змін у законодавство окремих країн і криміналізації дій, пов'язаних із торгівлею людьми, задля ефективного функціонування міжнародних механізмів, програм та інструментів щодо протидії торгівлі людьми. У цьому контексті важливим є дотримання принципу примату міжнародного права, усіх засад, визначених основними міжнародно-правовими актами щодо боротьби з торгівлею людьми.

Ключові слова: торгівля людьми, глобальна проблема, міжнародні організації, Організація Об'єднаних Націй, Управління ООН з наркотиків і злочинності, протидія торгівлі людьми.

The article analyzes the activities of the United Nations in combating human trafficking. It is noted that UN activities are mainly aimed at creating mechanisms to prevent human trafficking crimes. Particular attention is paid to investigating the key mechanisms and instruments used by the international community, as well as to the new solutions of the human trafficking problem. The main UN documents on combating human trafficking have been analyzed in detail, including: the Convention against Transnational Organized Crime and the Protocol for Preventing and Suppressing and Punishing Human Trafficking, Especially Women and Children. UN practical measures to address the effects of human trafficking are

explored, namely the Global Action Plan and the Trust Fund for Assistance to Trafficked Persons. The basic principles of the prevention of human trafficking have been clarified, based on the analysis of the UN Program for the Prevention and Emergence of Crime. The authors also examined the United Nations' preventive measures in combating human trafficking, including the role of education and media in raising the awareness of the phenomenon of human trafficking and all possible risks involved. It is determined that the protection of victims is central to all media activities in combating human trafficking. An important role is assigned to the UN research activities, as it shows a real picture of the phenomenon of human trafficking scale, its manifestations at the global, regional and local (state) levels. The article focuses on the importance of amending the individual countries laws and criminalizing trafficking in order to effectively operate international mechanisms, programs and instruments to combat human trafficking. In this context, it is important to adhere to the principle of international law primacy and to all the key international legal principles in combating human trafficking.

Key words: human trafficking, global problem, international organizations, United Nations, United Nations Office on Drugs and Crime, combating human trafficking.

*Human trafficking is a stain on humanity.
We detest it because it flagrantly violates
the unalienable rights that belong to all human
beings. Every person, everywhere, is inherently
vested with profound, inherent, and equal dignity.*

Mike Richard Pompeo “Voice of America” [3]

Постановка проблеми. Сьогодні торгівля людьми досягла значних масштабів свого поширення, що змушує говорити про неї як про глобальну проблему XXI століття і таку, що заслуговує на особливу увагу. Згідно з останнім звітом Державного департаменту США «Про торгівлю людьми», виявлено близько 24,9 мільйони осіб, постраждалих від торгівлі людьми [12]. Проблема істотно впливає на життя людей, стабільність у світі і викликає все більше занепокоєння міжнародного співтовариства. Це новий виклик, який поставила перед людством глобалізація. Міжнародні організації та уряди країн активно працюють над створенням програм, політик, законів і механізмів, спрямованих на протидію цьому явищу. Отже, ця проблема актуальна також у ракурсі вивчення результатів діяльності передових міжнародних організацій щодо протидії торгівлі людьми, зокрема ООН [5, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема торгівлі людьми була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців та міжнародних організацій. Серед них слід згадати таких: М.О. Васильєва, П.О. Власова, К.Б. Левченко, А.М. Орлеана, С.Ф. Нетецького,

Є.Ф. Стрекалова та інших учених. Основні аспекти боротьби з торгівлею людьми на інституційному та міжнародно-політичному рівнях ООН висвітлені в дослідженнях О.В. Святун, а також звітах Управління ООН з наркотиків та злочинності, щорічних звітах Державного департаменту США.

Хоча наукові дослідження явища торгівлі людьми вже певною мірою виявили правові, економічні, соціальні, цивілізаційні, філософські, політичні та інші його аспекти, проте проблема досі невирішена і потребує подальшого вивчення.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження та вивчення міжнародного досвіду ООН щодо протидії глобальній проблемі торгівлі людьми. Пильна увага буде приділятися аналізу нормативно-правової бази, механізмів та інструментів, запроваджених ООН задля протидії торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у боротьбі з торгівлею людьми відіграють міжнародні організації. На сучасному етапі протидія торгівлі людьми відбувається на всіх рівнях – від центрального (державного) до глобального на рівні міжнародних організацій. Зокрема, основними міжнародними організаціями, що протидіють поширенню явища, є такі: ООН, МОМ, Міжнародний кримінальний суд, Рада Європи, ОБСЄ, ЄС. У боротьбі задіяні також відповідні міністерства держав, правоохоронні органи, такі структури, як Інтерпол, Європол, Регіональний центр Південно-Східної

Європейської ініціативи співробітництва в боротьбі з транснаціональною злочинністю та інші.

Чільне місце в діяльності щодо боротьби із сучасними формами рабства посідає Організація Об'єднаних Націй, яка в 1953 році стала спадкоємицею Ліги Націй щодо застосування Конвенції про боротьбу з рабством. В межах ООН прийнято найновіші універсальні міжнародно-правові акти, а також створено інституційний механізм щодо моніторингу виконання державами своїх зобов'язань із протидії торгівлі людьми. Слід зазначити, що останнім часом із боку ООН почали вживатися практичні заходи, спрямовані на подолання наслідків торгівлі людьми, прийнято Глобальний план дій і створено Цільовий фонд допомоги жертвам торгівлі людьми. Універсальний міжнародний механізм ООН щодо протидії сучасним формам рабства продовжує розвиватися та вдосконалюватися [9, с. 137].

До сьогодні центральним міжнародним документом щодо протидії торгівлі людьми є Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює її [13].

Робота ООН як міжнародної організації в боротьбі з торгівлею людьми починається з розроблення Програми попередження та виникнення злочину. Ці програми повинні містити положення про надання потенційним жертвам інформації щодо поводження у разі вчинення щодо них дій, пов'язаних із торгівлею людьми.

Правомірний підхід до запобігання торгівлі людьми вимагає особливої динаміки розроблення політики та розвитку низки процесів законотворчості. До головних принципів запобігання торгівлі людьми належать такі:

- залучення широкого кола зацікавлених сторін;
- розширення прав і можливостей осіб, які перебувають у вразливому становищі;
- скорочення числа факторів ризику.

Програма ООН дає розуміння того, що без чіткого уявлення причин, через яких особи потрапляють до числа вразливих верств населення щодо явища торгівлі людьми, неможливе безпосередньо саме запобігання торгівлі. Тому будь-які дії з боротьби з торгівлею людьми повинні ґрунтуватися на розумінні факторів, що породжують уразливість [8].

Сутність діяльності ООН як міжнародної організації з боротьби з торгівлею людьми полягає у створенні політики, яка спрямована на пом'якшення основних факторів, що сприяють розвитку торгівлі людьми, з іншими заходами, наприклад, з компаніями з підвищення рівня обізнаності громадськості, а також із дослідницькою та просвітницькою діяльністю, пов'язаних із питанням торгівлі людьми.

Політика ООН, спрямована на запобігання виникненню злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, ґрунтується на трьох основних принципах:

- усунення причин торгівлі людьми;
- підвищення поінформованості, особливо серед вразливих верств населення;
- протидія попиту на так званий «живий товар».

Варто зазначити, що освіта є одним із найголовніших інструментів із запобігання торгівлі людьми. Наприклад, у Брюссельській декларації «Про попередження торгівлі людьми та боротьбу з нею» від 20 вересня 2002 р. говориться так: «... необхідно встановити більш тісні зв'язки з працівниками сфери освіти та міністерствами освіти з метою розроблення та включення до програм середніх і вищих навчальних закладів змістовних і реалістичних навчальних курсів та забезпечення учнів і студентів інформацією з питань прав людини та гендерних проблем. Ці теми повинні викладатися інтегровано з інструктуванням молодих людей щодо питань, що стосуються діяльності торговців людьми, процесів нелегальної міграції і працевлаштування закордоном і пов'язаних із цим небезпек» [1].

ООН рекомендує державам вдаватися до різних методів, для того щоб забезпечити

включення проблеми торгівлі людьми в тематику академічних досліджень, а також використання системи освіти з метою інформування учнів про це явище.

У своїй діяльності ООН надає велике значення ЗМІ, які відіграють важливу роль у підвищенні обізнаності щодо торгівлі людьми. Деякі уряди країн використовують ЗМІ як складову частину своєї політики щодо запобігання торгівлі людьми. ЗМІ відіграють велику роль у мобілізації громадської підтримки та залученні громадськості до діяльності із запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею. Завдяки охопленню широкої аудиторії та здатності формувати громадську думку вони є потужним інструментом соціальних перетворень. У своїй діяльності ООН заохочує проведення журналістських розслідувань щодо проблеми торгівлі людьми [5].

ООН рекомендує урядам держав із метою створення комплексної основи для запобігання торгівлі людьми необхідність внесення змін у закони щодо цього явища. Важливо, щоб законодавство країн відображало прихильність до викорінення торгівлі людьми. Оскільки торгівля людьми нерідко буває пов'язана з трудовою експлуатацією і примусовою працею, потрібні зміни у трудовому законодавстві деяких країн. Оскільки торгівля людьми може нести загрозу для здоров'я індивіда й суспільства, особливої уваги заслуговують і закони, що регламентують сферу охорони здоров'я.

Закони про захист дітей також відіграють ключову роль у пом'якшенні дії факторів з огляду на вразливість дітей щодо явища торгівлі людьми. Важливим із погляду ООН є також належне формулювання і виконання законів, що регламентують реєстрацію шлюбів і народжень. Законодавцям слід переглянути чинне законодавство через призму міжнародного права задля забезпечення багатопланового підходу до боротьби з торгівлею людьми. Передбачається в перспективі створення руху за внесення поправок до законодавства країн, які суперечать між-

народним ініціативам із боротьби з торгівлею людьми [4].

Торгівля людьми – явище транскордонного характеру. З огляду на це заходи протидії мають бути відповідними. В керівних положеннях Управління Верховного Комісара ООН з прав людини з питання про права людини і торгівлю ними йдеться про таке: «Торгівля людьми є регіональним і глобальним явищем, з яким не завжди можна ефективно боротися на національному рівні: активні заходи на національному рівні можуть призвести до того, що торговці людьми перемістяться в інші місця. Міжнародне, багатостороннє і двостороннє співробітництво відіграє важливу роль у боротьбі з торговцями людьми. Така співпраця є особливо важливою між країнами, в яких здійснюються різні етапи циклу торгівлі людьми» [4].

Що стосується міжнародного співробітництва у кримінальних справах (з питань видачі та взаємної правової допомоги), важливо, щоб торгівля людьми була криміналізована всіма державами.

У Протоколі ООН про протидію торгівлі людьми, у свою чергу, також передбачається таке: «Кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися для встановлення своєї юрисдикції щодо будь-якого кримінально караного діяння, визнаного таким відповідно до цього Протоколу у разі, коли це діяння вчинено:

- на її території або,
- на борту судна, що плаває під прапором цієї сторони, або,
- на борту літального апарату, зареєстрованого відповідно до законів цієї сторони, або,
- її громадянином або особою без громадянства, яка зазвичай проживає на її території, якщо це діяння підлягає покаранню відповідно до кримінального права там, де воно було скоєно, або якщо воно не підпадає під територіальну юрисдикцію жодної держави;
- щодо її громадянина» [8].

ООН зазначено, що відповідальність за скоєння злочину торгівлі людьми пови-

нна так само поширюватися на особовий склад військових підрозділів, підрядників, миротворців та інший персонал, що діє від імені того чи іншого уряду за кордоном. ООН вжила заходів щодо вирішення цих проблем стосовно своїх миротворчих місій. А саме згідно з «Десятьма правилами: Кодексом особистої поведінки військовослужбовців зі складу «блакитних беретів» передбачається, що миротворці ООН не повинні допускати аморальних актів сексуального, фізичного або психологічного характеру або експлуатації» [11].

Громадяни тієї чи іншої країни, поведінка яких за кордоном може призвести до свідомого використання ними послуг жертви торгівлі людьми, аналогічним чином повинні притягуватися до відповідальності на підставі екстериторіальної юрисдикції.

Надаючи один одному взаємну правову допомогу, країни походження, транзиту і призначення забезпечують собі можливість прийняття ефективних заходів, що гарантують розслідування діяльності торговців та їх судове переслідування, а також надання захисту і допомоги жертвам із метою зробити боротьбу з торгівлею людьми максимально ефективною.

Договори про взаємну допомогу у кримінальних справах повинні бути частиною міжнародного механізму протидії торгівлі людьми. Країнам походження і призначення належить укласти угоди і прийняти програми, спрямовані на усунення факторів, що роблять людей, особливо жінок і дітей, вразливими і сприяють їх перетворенню в предмет торгівлі, включно зі злиднями, недостатньою освітою та відсутністю належного соціального забезпечення [6].

Одним із найважливіших аспектів діяльності ООН у боротьбі з торгівлею людьми є дослідницька діяльність. Перевагою таких досліджень є також те, що вони дають змогу окреслити реальні масштаби проблеми торгівлі людьми. Систематичний збір, аналіз і поширення інформації також відіграють ключову роль у забезпеченні вироблення полі-

тики на основі реальних фактів. Такі дані повинні бути як мінімум систематизовані за віком, статтю, національним походженням і формами експлуатації, а також стандартизовані для всіх країн. Збір даних також має критичне значення для встановлення базисних ліній, порівняно з якими можна відстежувати і оцінювати прогрес у здійсненні заходів із боротьби з торгівлею людьми [2, с. 61].

За даними ЮНОДК за 2018 рік, спостерігається тенденція до збільшення числа виявлених і зареєстрованих жертв від торгівлі людьми. В аспекті регіону збільшення кількості виявлених жертв було більш вираженим в Америці та в Азії. Крім того, багаті країни частіше виступають країнами призначення жертв торгівлі людьми. Наприклад, це країни Західної і Південної Європи, країни Близького Сходу [10].

У своїй роботі ООН із метою моніторингу діяльності щодо боротьби з торгівлею людьми і надання інформації про неї рекомендує державам такі заходи:

- створення спеціального парламентського комітету щодо боротьби з торгівлею людьми;
- призначення національного доповідача для моніторингу розроблення та здійснення національних заходів щодо запобігання торгівлі людьми;
- розслідування конкретних випадків порушення прав жертв торгівлі людьми і надання інформації щодо наявних засобів захисту та допомоги;
- запит інформації від урядових відомств, що займаються питаннями боротьби з торгівлею людьми;
- здійснення нагляду за реалізацією зовнішньополітичних заходів, пов'язаних із міжнародною співпрацею в галузі боротьби з торгівлею людьми;
- здійснення моніторингу та оцінки виконання національних планів дій, що стосуються боротьби з торгівлею людьми;
- виділення коштів, необхідних для реалізації програм, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, включно з наданням допомоги жертвам такої торгівлі.

Кінцевою метою ООН є моніторинг політики та діяльності урядів країн щодо боротьби з торгівлею людьми, а також забезпечення контролю, інформування та реалізація інструментів для виконання відповідних правових норм і адміністративних правил щодо протидії торгівлі людьми. Сьогодні необхідне створення відповідних механізмів, за допомогою яких можна було б вимірювати ефективність реалізації наглядових і законодавчих функцій ООН [7].

Отже, незважаючи на досягнутий прогрес, торгівля людьми, як і раніше, є гострою глобальною проблемою, жертвами якої стають усе більше людей і яка зачіпає всі країни. ООН проводить роботу з надання сприяння та підтримки здійсненню Протоколу про торгівлю людьми і сприяє взаємодії держав-членів, між-

народних організацій, громадянського суспільства і потерпілих із метою ефективнішої боротьби з торгівлею людьми у всіх її формах. Як міжнародна організація, ООН виконує роботу з дослідження, моніторингу, інформування, керування урядів країн. А вони, у свою чергу, повинні належним чином забезпечувати, щоб в межах їхньої діяльності із запобігання торгівлі людьми враховувалися фактори, що підвищують ступінь уразливості щодо торгівлі людьми. З огляду на це задля ефективних результатів протидія торгівлі людьми має ґрунтуватися на інтегрованому підході та реалізовуватись шляхом консолідації зусиль урядових структур, міжнародних організацій, кожного окремого члена суспільства як країн походження, так і країн призначення і транзиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брюссельська декларація «Про попередження торгівлі людьми та боротьбу з нею» від 20 вересня 2002 р. *Європейська комісія*. URL: <http://www.iomtkm.org/brussels-declaration-on-preventing-and-combating-trafficking-in-human-beings>.
2. Власов П.О. Запобігання торгівлі людьми : інформ.-практ. посібник. Донецьк : Поліграфіст, 2002. 68 с.
3. Звіт Держдепу США: Торгівля людьми – гаряча проблема для України. *Голос Америки*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/torhivlja-liudmy/4966908.html>.
4. Конвенція «Про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особам» : прийнята на IV сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 2 грудня 1949 р. *Верховна Рада: Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162.
5. Лукач Н.М. Концептуальні засади та інституційні механізми протидії глобальній проблемі торгівлі людьми : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Чернівці : Чернів. НУ ім. Ю. Федьковича, 2016. 20 с.
6. Набор методических пособий по вопросам борьбы с торговлей людьми. *Управление ООН по наркотикам и преступности*. URL: <https://www.un.org/ru/rights/trafficking/traffickt.pdf>.
7. Орлеан А.М. Відмежування торгівлі людьми від інших злочинів, пов'язаних із трудовою експлуатацією. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 1. С. 83–90.
8. Протокол «Про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї» : прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. *Верховна Рада: Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791.
9. Святун О.В. Діяльність ООН щодо протидії сучасним формам рабства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 96 (1). С. 129–137.
10. Global Report on Trafficking in Persons 2018. *UNODC*. URL: <https://www.unodc.org/GLOP2018.pdf>.
11. Human Trafficking and United Nations Peacekeeping. *United Nations Peacekeeping*. URL: <https://www.un.org/womenwatch/news/documents/DPKOHumanTraffickingPolicy03-2004.pdf>.
12. The 2019 Trafficking in Persons Report <https://www.state.gov/reports/2019-trafficking-in-persons-report>.
13. United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols Thereto. United Nations, New York, 2004. URL: <http://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf>.

РОЗДІЛ 4 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477) "20":070

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.12>

ЗЛАМ КОМПЛЕКСУ СВИТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛЬНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

BREAKING OF THE COMPLEX OF WORLDVIEWS ABOUT THE STATE AND PROSPECTS OF THE SOCIETY DEVELOPMENT DURING RESTRUCTURING ("PERESTROIKA") PERIOD THROUGH THE PRISM OF TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN MAGAZINE JOURNALISM

Данилевський В.В.,
здобувач кафедри історії та культури України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

У статті розкриті основні етапи трансформації редакційної політики та змістовно-тематичного спрямування українських журналів у період «перебудови» та гласності (1985–1991 рр.). Акцентовується увага на особливостях трансформації української журнальної публіцистики в роки перебудови. Доводиться, що в перші роки перебудови журнальна публіцистика України продовжувала залишатися за ідеологічною орієнтацією та за формою власності суто партійною. Проте, як констатується у статті, подальші зміни, що відбувалися в суспільній свідомості, спричинили якісні перетворення в царині публіцистики і супроводжувались формуванням нових стандартів мислення і сприйняття соціальної дійсності. На сторінках журналів усе частіше почали з'являтися публікації, в яких розкривалися раніше замовчувані і заборонені теми.

Аналіз публіцистичних творів, надрукованих в українських журналах у період, що досліджується, свідчить, що в цей час відбувалася трансформація самої концепції української журнальної публіцистики. В ній утверджується плюралізм в оцінці подій і явищ минулого та сучасних процесів, стає різноплановою, нерідко протилежною ідейно-тематична спрямованість журнальних матеріалів, в яких усе помітніше місце посідають проблеми національного відродження та ідея утворення незалежної української держави.

Робиться загальний висновок про те, що трансформація журнальної публіцистики періоду «перебудови» відбувалася в складних умовах не тільки утвердження демократизації і гласності, а й зламу усього комплексу світоглядних уявлень про стан і перспективи розвитку суспільства. Ідеологія необхідності оновлення всіх сфер суспільного життя пробивала собі шлях на журнальних шпальтах поступово, позбавляючись компартійного диктату.

Ключові слова: журнали, перебудова, публіцистика, стаття, суспільство, трансформація, часопис.

The article reveals the main stages of transformation of editorial policy and content-thematic orientation of Ukrainian journals in the period of "perestroika" (restructuring) and "glasnost" (openness and transparency) (1985–1991). Attention is focused on the features of the transformation of Ukrainian magazine journalism during the restructuring. It has been proved that in the first years of perestroika (restructuring) Ukrainian magazine journalism continued to remain ideologically oriented and in the form of ownership purely party-based. However, the article stated that further changes taking place in the public consciousness caused qualitative changes in the field of journalism and accompanied by the formation of new

standards of thinking and social reality perception. Articles that covered previously hidden and banned topics began to appear on the journal pages more often.

The analysis of journalistic works published in Ukrainian journals in the period under study shows that at that time there was a transformation of the concept of Ukrainian magazine journalism. It affirms pluralism in the evaluation of the past and present events and phenomena, becomes a multifaceted, often opposite ideological-thematic orientation of journal materials where noticeable place belongs to the problems of national revival and the idea of the creating of an independent Ukrainian state.

The general conclusion is that the transformation of magazine journalism during the period of "perestroika" (restructuring) occurred under difficult conditions not only for affirmation of democracy and transparency but also for breaking the whole set of worldviews about the state and prospects of the society development. The ideology of the need to update all spheres of social life was making its way onto the magazine pages gradually getting rid of the Communist Party dictatorship.

Key words: magazines, "perestroika" (restructuring), journalism, article, society, transformation, journal.

Постановка проблеми. Незважаючи на зростаюче часове віддалення, період 1985–1991 рр., що увійшов у вітчизняну історію під назвою «перебудови», лишається предметом гострих суспільно-політичних суперечок і наукових дискусій. Гострота обговорення значною мірою зумовлюється особистими переживаннями його учасників, для більшості яких цей період є частиною власного життєвого шляху, а руйнування Радянського Союзу стало особистою втратою. Дискутується питання про ступінь неминучості розпаду СРСР та міру історичної відповідальності різних політичних діячів і структур, зокрема органів влади та засобів масової інформації різного рівня.

Сьогодні, коли гостро стоїть проблема підвищення ефективності системи державного управління, більш інтенсивного розвитку набувають інститути громадянського суспільства, покликані подолати відчуженість народу від влади, державного та муніципального управління та скоротити можливості маніпулювання суспільною думкою через канали масової комунікації. Тому суттєвою частиною зазначеного дискурсу є дослідження історичного досвіду ролі журнальної публіцистики у процесах другої половини 1980-х рр., відповідальності журналістів та керівництва редакцій за результати та наслідки «перебудови» та аналіз її впливу на суспільну свідомість через ідейно-тематичну наповненість публіцистичних матеріалів.

Перебудова суспільного життя та розпочаті реформи у процесі переходу до

ринкових відносин в економіці та катаклізми, що послідували за цим, різко змінили розвиток інформаційних процесів у країні. Традиційна радянська система масової комунікації, що склалася за роки партійного керівництва ідеологією, втрачала свої позиції, поступаючись новим демократичним підходам. За таких обставин українські журнали отримали добрі перспективи стати тим соціальним інститутом, роль якого є значною у такі модернізаційні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звичайно, проблематика функціонування української публіцистики в роки перебудови та гласності (1985–1991 рр.) була в полі дослідницького зору науковців, серед яких С. Костилова, Н. Желіховська, Л. Нечипоренко, Е. Мануїлова, І. Храмцова [1], проте не всі аспекти цієї проблеми знайшли своє висвітлення в сучасній українській історіографії.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є розкриття основних етапів трансформації редакційної політики та змістовно-тематичного спрямування українських журналів в період перебудови (1985–1991 рр.).

Завдання дослідження. Відповідно до мети поставлено такі завдання, зокрема: розкрити особливості трансформації української журнальної публіцистики в роки перебудови; проаналізувати тенденції змін тематично-змістовного наповнення журнальних публікацій.

Виклад основного матеріалу. Поступовий розпад тоталітарної держави та її політики у сфері масової інформації (як

і в усіх інших) дали поштовх до перетворення в роки «перебудови» українських літературно-художніх та громадсько-політичних журналів у майданчик, на якому розглядаються найактуальніші проблеми національного відродження і трансформації суспільства на шляху до утворення власної державності.

Як уже зазначалося, динаміка розвитку демократичних процесів в Україні дещо відставала від загальносоюзних. Це стосувалося і такого демократичного явища, як «гласність». Якщо у московських виданнях вже публікувалися резонансні матеріали з позиції плюралізму, висвітлювалися перед тим заборонені теми, то в Україні засоби масової інформації продовжували перебувати у полоні стереотипів радянського часу.

У перші роки перебудови (1985–1986 рр.) журнальна публіцистика України продовжувала залишатися за ідеологічною орієнтацією та за формою власності суто партійною. Тож оперативну перебудовчу інформацію читачі України отримували із газет «Аргументы и Факты», «Огонька», інших московських періодичних видань.

Чи не єдиною газетою, яка обережно, але все таки наважувалася виступати проти «єдино вірної» лінії ЦК КПУ, був орган Спілки письменників України – газета «Літературна Україна». З перших років перебудови вона, зокрема, почала порушувати питання упослідженого становища українських мови, культури, освіти, літератури, екології [2, с. 167]. Саме «Літературна Україна» 16 лютого 1989 р. опублікувала проекти Програми і Статуту Народного Руху України – масової в той час громадсько-політичної організації, яка в подальшому трансформувалася у політичну партію, опозиційну до комуністичної влади і посідала провідне місце в політичному житті України [3, с. 3–4].

Дещо пізніше у цей процес, що набував незворотного характеру, включилися авторитетні на той час українські журнали – «Вітчизна», «Київ», «Дніпро», «Жовтень» («Дзвін»), «Прапор» («Бере-

зіль»). Гласність і плюралізм поступово ставали невід’ємною частиною їх редакційної політики.

Зміни, що відбувалися у суспільній свідомості, спричинили якісні перетворення у царині публіцистики і супроводжувались формуванням нових стандартів мислення і сприйняття соціальної дійсності. На сторінках журналів все частіше почали з’являтися публікації, в яких розкривалися раніше замовчувані і заборонені теми.

Аналіз публіцистичних творів, надрукованих в українських журналах в період, що досліджується, свідчить, що в цей час відбувалася трансформація самої концепції української журнальної публіцистики. В ній утверджується плюралізм в оцінці подій і явищ минулого та сучасних процесів, стає різноплановою, нерідко протилежною ідейно-тематична спрямованість журнальних матеріалів, в яких все помітніше місце посідають проблеми національного відродження та ідея утворення незалежної української держави.

У динаміці трансформації української журнальної публіцистики сучасні дослідники, зокрема Н. Желіховська [4, с. 49–53], виділяють такі хронологічні періоди: перший: 1985–1986 рр.; другий: 1987 р.; 1988–1991 рр.

Характерною особливістю публіцистичних матеріалів українських журналів першого хронологічного періоду (1985 – 1986 рр.) є те, що вони мало чим відрізнялися від публіцистики застійних 1970-х рр. В них, як і раніше, переважали сповнені надмірного пафосу рубрики, присвячені прославленню партії і переваг соціалістичного способу життя, уславленню героїзму в роки Великої Вітчизняної війни і революції.

Зокрема, у журналі «Вітчизні» такі матеріали друкувалися під рубриками «На барикадах ідей» [5, с. 119–136], «Шляхами Жовтневої ери», «З Леніним у серці», «Від з’їзду до з’їзду», «Фронт Продовольчої програми» [6], «Я – син Країни Рад» [7]. Публіцистичні матеріали, опубліковані у журналі «Київ» впро-

довж 1985–1986 рр., мають багато спільного з матеріалами журналу «Вітчизна» аналогічного періоду щодо ідейно-тематичного наповнення. Зокрема, переважають рубрики, присвячені ушляхенню партії та досягненням в галузі соціально-економічного розвитку – «XXVII з'їзду КПРС – гідну зустріч», «З вогнених літ», «Незабутні», «Революційні зорі» [8]. Практично такою ж була тоді й жанрово-тематична рубрикація журналів «Дніпро», «Прапор», «Жовтень».

У 1985 р. усі без винятку журнали опублікували інформаційне повідомлення про березневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС, промову на ньому новообраного Генерального секретаря М. Горбачова, інші партійні документи з цього пленуму, яким, по суті завершувалася епоха застою і брався курс на перебудову.

Водночас редакційні колективи журналів навіть в тодішніх жорстких цензурних рамках намагалися розширити інформативні можливості своїх часописів, виходячи передусім із запитів читацької аудиторії. Однією з форм такої роботи стали інтерв'ю.

Показовою щодо цього може бути практика журналу «Вітчизна», який впродовж 1985 р. на своїх сторінках вмістив три інтерв'ю з керівниками республіканських міністерств, на роботу яких поступало найбільше нарікань від населення. Співрозмовниками кореспондентів журналу «Вітчизна» стали міністри автомобільного транспорту УРСР П.П. Волков [9, с. 16–21], зв'язку – В.І. Делікатний [10, с. 14–19], меліорації і водного господарства УРСР В.М. Ткач [11, с. 29–35], соціального забезпечення О.М. Лук'яненко [12, с. 17–22], які відповідали на злободенні питання роботи підпорядкованих їм галузей.

До практики інтерв'ю з керівниками різних рівнів у 1985 р. вдавався і журнал «Київ». На його сторінках розміщені інтерв'ю з головою колгоспу «Україна» Дуаєвецького району Хмельницької області В.М. Стельгачем [13, с. 81–87], секретарем Київського міськкому Компартії України М.М. Сергєєвим [14, с. 96–102],

генеральним директором Київського верстатобудівного об'єднання імені М. Горького В.М. Кальченком [15, с. 76–80], міністром харчової промисловості УРСР Г.Д. Завгороднім [16, с. 123–127], міністром меліорації і водного господарства УРСР В.М. Ткачом [17, с. 87–92].

На початку перебудови навіть радикально налаштовані автори у своїх оцінках суспільних явищ не виходили за межі марксистської теорії і поширеної в той час тези про необхідність удосконалення соціалізму, у тому числі шляхом повернення до його «чистого», ленінського трактування. Передбачалось, що розширення інформаційної свободи, у тому числі і поява незалежних від КПРС та Рад засобів масової інформації, буде сприяти саме такому удосконаленню. Публіцисти вбачали корінні протиріччя тодішнього соціалізму та причину зниження господарського потенціалу у тому, що економічні інтереси бюрократії як окремого класу розходяться з інтересами держави та суспільства в цілому.

Запорукою успіхів економічного зростання у публікаціях цього періоду виступають свідомість, ініціативність та інші високі моральні якості працівників. Основна ідея, що виражає концепцію висвітлення соціально-економічної проблематики в 1985–1986 рр. – науковий прогрес в економіці має своїх визначних героїв і своїх «безіменних уповільнювачів», які своєю інертністю та безініціативністю перешкоджають досягненню успіхів у народному господарстві.

У матеріалах простежується тенденція до викриття «окремих» недоліків на фоні позитивних прикладів ефективного господарювання. Автори публікацій апелюють до совісті і сумління, намагаються «всесірно розвивати» у кадрів ініціативу і соціалістичну діловитість, уміння бачити перспективу і мобілізувати колективи трудящих на розв'язання поставлених завдань. Головними винуватцями виступають «бездушні» керівники, які начебто не хочуть ні мислити, ні працювати, ні навіть помічати очевидно прогресивного.

Особливе місце в журнальній публіцистиці початкового етапу перебудови посідали матеріали ідеологічного спрямування. В них впродовж 1985–1986 рр. викривалися вади капіталістичного способу життя: «бідність мільйонів на тлі розкішного життя кількох мільйонерів», безробіття, наркоманія, мілітаризм та расизм. Більшість з них написані в дусі тодішньої компартійної пропаганди і побудовані на перекручуванні і підтасовці фактів, маскуванні національного питання і замовчуванні проблеми розвитку української нації.

Характерною в цьому контексті може бути написана І. Миговичем стаття «Диверсії під релігійними гаслами», яка була вміщена у журналі «Вітчизна» в 1986 р. В ній з позицій войовничого атеїзму піддається критиці «уніатсько-націоналістичний альянс», який здійснює «імперіалістичні антирадянські диверсії», викривається «заяложена теза буржуазної пропаганди» про гноблення неросійських національностей і засуджується уніатський клерикалізм. У статті стверджується, що релігійні діячі виступають заодно з «українськими буржуазними націоналістами». Автор намагається також заперечити очевидні факти і переконати читачів у тому, що КПРС і Радянська держава дбайливо ставляться до національних цінностей, а українська мова розвивається і збагачується. А зменшення темпів приросту населення УРСР в 1930-ті рр. трактується автором не як наслідок штучно організованого голодомору, а як результат культурної революції, що активізувала міграційні процеси, головним чином із Заходу на Схід [18].

На сторінках журналів на початку перебудови ще публікувалися матеріали, в яких обстоювалася думка про те, що більшість українців, проживаючих за кордоном, – «недрузи», які настирливо і послідовно шукають шпарин, через які можна пролізти, щоб нашкочити, заподіяти зло. Про «українських буржуазних націоналістів» пишеться як про «бандерівців», «кривавих фашистських холуїв»,

«політичних терористів», які чинили проти нашого народу жахливі звірства.

Водночас на сторінках художньо-літературних і громадсько-політичних журналів впродовж 1985–1986 рр. практично були відсутні публіцистичні матеріали, які б ставили питання національного відродження України, а тим паче про можливість виходу із Союзу РСР. Поза увагою залишалися проблеми Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій, функціонування української мови, пам'яткоохоронної роботи, «білих плям» в історії. Цей висновок підтверджує, зокрема, Н. Желіховська, яка зазначає, що у 1985–1986 рр. в журналах «Вітчизна» і «Київ» не було опубліковано жодного публіцистичного матеріалу з проблем історичного розвитку українського народу [19, с. 6].

Окреслений 1987 р. другий період трансформації української журнальної публіцистики, по суті, став переломним і знаменував початок незворотного характеру на шляху демократизації усієї української періодики і зростання її ролі в процесах національного відродження та розгортання боротьби за незалежність України. Каталізатором таких змін стало поглиблення кризових явищ в економічній, політичній і духовній сферах життя радянського суспільства, які в Україні посилювалися після аварії на Чорнобильській АЕС.

Дозування інформації і приховування справжніх масштабів чорнобильської катастрофи загострили суспільно-політичну ситуацію. Поодинокий і раніше несміливий протест проти відсутності свободи слова в СРСР, порушення права людини на об'єктивну інформацію тепер ставав все більш дієвим і масовим. Не стояли осторонь і редакційні колеги та журналісти провідних українських періодичних часописів, дедалі активніше порушуючи на шпальтах своїх журналів назрілі проблеми життя українського суспільства, які знаходили підтримку громадськості.

Порівняльний аналіз динаміки висвітлення актуальних проблем суспільного життя свідчить про наявність спільних

тенденцій. На сторінках журналів друкуються матеріали, які умовно можна згрупувати у тематичні блоки, які присвячені економіці, ідеології і суспільству, культурі та моралі. Як і в попередні роки значне місце відводиться темі війни і революції.

У 1987 р. починає змінюватися тематично-змістове наповнення журналів, розширюється авторський корпус їхніх публікацій. Започатковуються співзвучні часові нові рубрики, хоча ще певний час зберігалися й старі з чітко вираженим ідеологічним забарвленням. Зокрема, в журналі «Вітчизна» того року з'явилися рубрики «Полемика», «Резонанс», «З непам'яті десятиліть», «З літературної спадщини», «Актуальне інтерв'ю», в яких вміщувалися матеріали, які викликали інтерес широкої читацької аудиторії. Так, під рубрикою «З непам'яті десятиліть» журнал вперше опублікував листи репресованого художника-бойчукіста Василя Седяра до Оксани Павленко [20, с. 206]. Під рубрикою «З літературної спадщини» журнал представив читачам уривок з автобіографії та окремі твори Миколи Хвильового [21, с. 106–143]. Того ж року на сторінках актуальні матеріали публікували І. Дзюба, Д. Павличко, М. Жулинський, І. Заєць, Л. Новиченко та інші відомі письменники, науковці, політики та громадські діячі.

У публіцистичних матеріалах журналів з'являється тема української діаспори, в якій вперше українці, що проживають за кордоном подаються у позитивному плані. Цю тему, зокрема, порушує С. Лазебник на сторінках журналу «Золоті ворота» у статті «Зарубіжні українці: скільки їх, де вони?», в якій аналізує склад української діаспори, яка проживає за межами української етнічної території, духовний зв'язок українців зі своєю батьківщиною [22, с. 90–92].

На сторінках журналу «Жовтень» («Дзвін») Я. Ісаєвич інформує читачів про утворення Міжнародної асоціації українців – організації, яка об'єднала науковців з багатьох країн світу – дослідників історії і культури України і українського народу [23, с. 110–113]. У цьому ж

журналі розвиваючи тему зв'язків з українцями за кордоном, у рубриці «Антологія української літератури за рубежом» у 1990 р. опубліковано понад 10 добірок прозових і поетичних творів літераторів зарубіжжя [24, с. 157–158].

Оприлюднені публіцистичні матеріали змушують замислитися над долею українців, розпорошених по всьому світу, але таких, які зберегли свою любов до Батьківщини та продовжують сподіватися на її національне та культурне відродження.

Наступний третій період трансформаційних процесів журнальної публіцистики, хронологічно окреслений останніми роками перебудови (1988–1991 рр.) характеризувався тим, що в цей час відбуваються суттєві зміни в усій редакційній політиці журналів. На той час і вище партійне керівництво змушене змінювати свої ставлення до засобів масової інформації і, зокрема, до журнальної періодики. Одним із свідчень цього стала відміна 20 жовтня 1988 р. ЦК КПРС через понад сорок років одіозної партійної постанови «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», прийнятої у 1946 р. [25, с. 45].

На сторінках українських художньо-літературних та громадсько-політичних часописів значно збільшується кількість гострих публіцистичних матеріалів, розширюється спектр нових тем, категоричнішими стають висновки публікацій. Зокрема, зростає кількість матеріалів з проблем суспільної моралі та ідеології, історичних розвідок. Особливо значною є кількість публікацій, в яких досліджуються проблеми розвитку української мови та культури.

У цей час, віддаляючись від канонів радянської журналістики, українські часописи активно включаються в процес становлення нового медіа середовища і його подальшої модернізації, переходу від закритості до відкритості суспільства. Як і на початку перебудови своєю активною позицією відзначається журнал «Вітчизна», редколегія якого намагається формувати творче обличчя часопису співзвучно вимогам часу.

Новим змістом наповнюється рубрика «Публіцистика», яка стає ключовою в журналі. В ній під новим кутом зору порушуються найбільш гострі проблеми, що турбують читацьку аудиторію.

Хвилюючим людей проблемам журнал відвів спеціальну рубрику «Якби президентом був я...». Перше слово в ній було надано відомому економісту, народному депутату СРСР, доктору економічних наук, завідувачому відділом методології політичної економії Інституту економіки АН УРСР. В. Черняку, який дав інтерв'ю під заголовком «Відекономіки абсурду – до економіки здорового глузду». Відповідаючи на питання журналу «Вітчизна», В. Черняк висловлює критичні зауваження щодо організації роботи депутатів і з'їздів народних депутатів СРСР, вказує на низьку ефективність такого органу. Щодо економіки і економічної політики, то він висловив категоричну думку про те, що «модернізація та лібералізація авторитарної й тоталітарної системи – марна справа. Основне завдання поточного моменту – не зміни у моделі, а заміна моделі іншою. Отже, йдеться про зміну суспільно-економічного ладу» [26, с. 145–153].

Проблемі аварії на Чорнобильській АЕС в контексті екологічної безпеки і збереження довкілля присвятив свою статтю В. Князюк «Чим замінити атомні електростанції?». Автор висловлює свої міркування щодо впровадження і використання альтернативних атомній енергетиці джерел енергозабезпечення, аналізує наявний досвід, наводить думки провідних українських вчених. Стаття пробуджує інтерес громадськості до актуальної проблеми [27, с. 167–172].

Враховуючи інтерес читацької аудиторії журнал «Вітчизна» в рубриці «Публіцистика» у 1989 р. під назвою «Евакуація» опублікував інтерв'ю свого кореспондента О. Буценка з першим заступником міністра транспорту УРСР В.М. Ревою. З нього інтерв'ю вперше громадськості «з перших уст» дізналася про те, як організувалася робота з евакуації жителів міста Прип'ять і персоналу Чорнобиль-

ської АЕС в перші години і дні після аварії. Відзначалася необізнаність і неготовність відповідних служб до подібних ситуацій. Водночас йшлося про високу відповідальність і самопожертву рядових учасників робіт з ліквідації наслідків аварії. Журналіст, який брав інтерв'ю у передмові зазначив, що «розмірковуючи, як краще подати матеріал, я дійшов висновку, що змінювати нічого не варто, – це вже документ про ті перші години Чорнобиля, побачені з відстані трьох років» [28, с. 132–139].

В публіцистичній палітрі журналу «Вітчизна» помітне місце посідали матеріали у яких викривалися вади командно-адміністративної системи і усієї радянської дійсності. Зокрема, громадський резонанс мала стаття М. Біденка з характерним заголовком «Залізний стовп, або як народжується бюрократизм». В ній на прикладах бюрократичної тяганини автор робить висновок, що «паперові рогатки на шляху людини стоять повсюди. Сотні інструкцій, переважно заборонного характеру. Це продукція бюрократизму. Бюрократ – фігура інтернаціональна, з родоводом, якому б позаздрили і чистокровні лицарі короля Артура» [29, с. 148–154].

У добу перебудови резонансний розголос мали матеріали журналу з проблем корупції та інших негативних проявів. У статті «Піраміда корупції. Із записника юриста» А. Болабольшенко зазначає, що «ми впродовж багатьох років згадували про корупцію лише щодо до «них». І ось це явище раптом постало й перед нами в усій своїй нещадності, зачепивши такі високі ешелони влади, які традиційно вважалися, так би мовити, поза підозрою». У статті автор наводить конкретні факти ганебної практики хабарництва, корупції і приписок в ешелонах партійно-радянської влади міста Одеси та Луганської області. Автор стверджує, що корупцію силами тільки правоохоронних органів не здолати. Для цього «потрібне рішуче оздоровлення економіки, яка в свою чергу сприятиме моральному оздоровленню суспільства» [30, с. 112–115].

Не менш резонансне значення мав матеріал «Рекетир у міліцейському мундирі» О. Волинського, в якому на основі документів кримінальних справ висвітлюються злочини працівників міліції у Донецькій області. Автор привертає увагу суспільства до цієї проблеми, зазначаючи, що міліцейська статистика свідчить, що кількість випадків рекету за останній час значно збільшилась, і це соціальне лихо набуло нині справді величезних масштабів. І за кількістю, і за жорстокістю, і за розмірами сум, що їх вимагають шантажисти, а тому про це загрозове явище треба знати кожному. Журнальна стаття застерігає, що «суспільство ще не до кінця усвідомило масштаби й тенденції дальшого поширення організованої злочинності у сфері тіньової економіки, намагання організованих злочинців установити свій контроль над прибутками громадян» [31, с. 148–153].

На завершальному етапі перебудови з врахуванням суспільних запитів зазнала удосконалення рубрикаційна структура українських часописів. Так, у журналі «Вітчизна» крім названих вище рубрик, з'явилися нові, серед яких «Шевченкіана «Вітчизни», «Твори української діаспори», «Народний агрокалендар», запроваджено анонси «Це ви прочитаєте у 1990 році». Прямий діалог з читачами вівся на сторінках журналу під рубрикою «З пошти «Вітчизни», в якій постійно друкувалися листи читачів.

Одночасно з іншими українськими часописами трансформаційні процеси редакційної політики торкнулися і журналу «Дніпро». Шпальги часопису поповнилися рубриками, самі назви яких відбивали атмосферу перебудови – «Публіцистика перебудови: досвід, проблеми», «Контакт: Підтримую. Заперечую. Пропоную».

Як і журнал «Вітчизна», популярний часопис засобами публіцистики порушував широкий спектр гострих і суспільно значимих проблем. Серед них висвітлені чорнобильською катастрофою економічні проблеми, що тісно переплелися з екологічними. Над ними на сторінках жур-

налу в матеріалі «Зона особливої уваги» (1989 р.) своє бачення виклали відомі фахівці В. Сенченко і О. Кириченко. Вони спростовують думку про те, що забруднення навколишнього середовища є наслідком перебудови, зазначаючи, що не сьогодні і не вчора було переповернено екологічну ємність цілого ряду регіонів, де самовідтворення природи стає неможливим. «Виявляється, – йдеться в статті, – справа не в прийнятих рішеннях, а в їхньому виконанні. Але саме цієї «дрібнички» бракувало. Скажімо, ще 1972 р. ЦК КПРС і уряд доручили Мінерго спорудити пристрої по вловлюванню двоокису сірки з димових газів. Однак це доручення не виконане й досі». Загрозовий стан навколишнього середовища автори підкріплюють конкретними прикладами та статистичними викладками [32, с. 34–59].

З перебудовчих позицій журнал «Дніпро» на своїх сторінках ставить питання про стан сучасної науки і її ролі в перебудові. До обговорення цієї проблеми журнал залучає відомих науковців, представників громадськості. «Потрібен порядок» – під таким промовистим заголовком вміщено запис розлогої розмови з наймолодшим академіком АН УРСР Ю. Глебою. Вчений переконаний, що Академія наук повинна займати більш визначену громадянську позицію і визнає, що вона часто-густо стає об'єктом маніпуляцій, нав'язуваних згори. Водночас академік констатує, що Академія є частиною суспільства і діє так, як і всі відповідно до обставин недавнього минулого. А «потворні явища в науці, коли дивитись у корінь, впливають звідти, звідки й решта наших економічних і соціальних хвороб», – вважає академік [33, с. 12–24].

Журнал «Дніпро» не обмежується публіцистичними оцінками негативних явищ радянської дійсності часів перебудови, а й аналізує на своїх сторінках стан літературно-публіцистичного процесу у цей період. Ця проблема посідає головне місце у започаткованій рубриці «Літературна критика». Першим її мате-

ріалом стала стаття В. Базилевського «З літературного потоку: спостереження і роздуми», в якій автор критично оцінює стан літературного процесу, зокрема поезії. Він застерігає від аматорської розхристаності на хвилі демократизації: «Пошесть ув'язується із загальною тенденцією переходової пори: запереченням всього і вся. Традиційний вірш скомпрометований його адептами? На смітник традицію! Дайош новацію, хоча б і на механічному рівні... Вірш стандартизується, втрачає національну природність» [34, с. 175–179].

Висновки про якісні зміни у змістовно-тематичному наповненні українських журналів підкріплюються і кількісними аналізом динаміки висвітлення актуальних проблем на сторінках журналів.

Так, порівняльний аналіз змісту журналу «Вітчизна» показує, що якщо на початку перебудови (1985 р.) на сторінках журналу було вміщено 31 матеріал суто компартійної тематики, то на завершальному її етапі (1990 р.) така тематика в журналі зовсім зникла. Натомість, в 1990 р. в усіх 12 номерах впродовж року друкувалися праці історичної тематики, які раніше не публікувалися. Новим змістом наповнилися матеріали з економічної проблематики, хоча кількість їх залишилася незмінною – 10. З'явилися публікації з проблем політики, релігії, екології, охорони здоров'я, права [35, с. 202–206; 36, с. 202–204].

На кінець перебудови зникла компартійна тематика і зі сторінок журналу «Київ». Як і в журналі «Вітчизна», в ньому започаткувався новий напрямок – публікація не друкованих раніше праць з історії України, які у 1990 р. оприлюднені в 14 номерах часопису. Наповнившись новим змістом, широким залишився

спектр проблем культурно-мистецького спрямування, аналізу політичної ситуації в Україні. Водночас журнал значно менше уваги став приділяти економічній проблематиці [37, с. 157–159; 38, с. 157–159].

У висвітленні історичної проблематики у 1990 р. на передній план вийшов журнал «Дзвін», який опублікував понад 20 праць, присвячених різним періодам історії України, з них – 6 про Голодомор 1932–1933 рр. Велику увагу редакція часопису приділяла зворотному зв'язку з читацькою аудиторією. Так, впродовж року в журналі опубліковано 27 листів-заміток читачів і понад 400 коротких інформацій в рубриці «Дзвінок до редакції» [39, с. 156–160].

Висновки. Отже, трансформація журнальної публіцистики періоду «перебудови» відбувалася в складних умовах не тільки утвердження демократизації і гласності, а й зламу усього комплексу світоглядних уявлень про стан та перспективи розвитку суспільства. Ідеологія необхідності оновлення усіх сфер суспільного життя пробивала собі шлях на журнальних шпальтах поступово, позбавляючись компартійного диктату.

У перебудові редакційної політики журналів щодо висвітлення суспільно значимих проблем умовно виділилися три періоди: 1985–1986 рр. (зародження демократичних засад); 1987 р. (перелом і незворотність державотворчих процесів); 1988–1991 рр. (демонтаж командно-адміністративної системи і проголошення державної незалежності). Відповідно до цих періодів формувалося змістовно-тематичне наповнення часописів. Саме детальний аналіз кожного з вищезазначених періодів може стати предметом наступних наукових розвідок дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костилова С.О. До питання про природу трансформаційних процесів у системі друкованих ЗМІ України другої половини 80-х – першої половини 90-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 332–352; Желіховська Н. Висвітлення проблем розвитку української культури на сторінках журналів «Київ» і «Вітчизна» у часи радянської перебудови (1985–1990). *Образ: щорічн. наук. зб.* Київ, 2010. Вип. 11. 120 с.; Нечипоренко Л.І. Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. 2012.

Вип. 69. С. 366–373; Мануилова Е.В. Политизация украинской прессы в эпоху перестройки (1985–1991 гг.). URL: <http://scaspee.com/6/post/2013/07/the-politicization-of-the-ukrainian-press-in-the-era-of-perestroika-1985-1991-yy-c-v-manuilova.html>; Храмцова І.А. Проблеми функціонування української публіцистики в добу Перебудови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2016. Вип. 24. С. 127–131.

2. Михайлин І.Л. Історія української журналістики: підручник. Кн. 1: Період становлення: Від журналістики в Україні до української журналістики. Харків: ХІФТ, 2000. 279 с.

3. Програма і Статут Народного Руху України за перебудову. *Літературна Україна*. 1989. 16 лютого. С. 3–4.

4. Желіховська Н. Трансформація концепції української публіцистики перехідного періоду (1985–1990 рр.). *Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору: зб. наук. праць / Національний університет «Києво-Могилянська академія», Галицький інститут ім. В. Чорновола. Тернопіль; Львів: ЛА «Піраміда», 2008. Т. 1. С. 49–53.*

5. Зубанич Ф. Легенди про Край Світу. [На барикадах ідей]. *Вітчизна*. 1985. № 10. С. 119–136.

6. Шляхами Жовтневої ери. *Вітчизна*. 1986. № 6.

7. Білогуб І. Святопомазана облуда на службі політики. [Я – син Країни Рад]. *Вітчизна*. 1986. № 1. С. 184–188.

8. XXVII з'їзду КПРС – гідну зустріч. *Київ*. 1985. № 8.

9. Автомобіль і прогрес. Інтерв'ю з міністром автомобільного транспорту УРСР П. П. Волковим. *Вітчизна*. 1985. № 11. С. 16–21.

10. Зв'язок і культура. Інтерв'ю з міністром зв'язку УРСР В. І. Делікатним. *Вітчизна*. 1985. № 1. С. 14–19.

11. Про живу і мертву воду. Інтерв'ю з міністром меліорації і водного господарства УРСР В. М. Ткачом. *Вітчизна*. 1985. № 6. С. 29–35.

12. Розтопити кригу самотності. Інтерв'ю з міністром соціального забезпечення УРСР О. М. Лук'яненком. *Вітчизна*. 1985. № 8. С. 17–22.

13. Зростання. Розмова письменника Аполлінарія Мацкевича з Героєм Соціалістичної Праці, головою ордена Леніна колгоспу «Україна» Дунаєвецького району на Хмельниччині В. М. Стельгачем. *Київ*. 1985. № 9. С. 81–87.

14. Потенціал столиці. Інтерв'ю з секретарем Київського міськкому Компартії України М. М. Сергєєвим. Київ. 1985. № 3. С. 96–102.

15. Рядок у біографію. Інтерв'ю з генеральним директором Київського верстатобудівного об'єднання імені М. Горького В. М. Кальченком. *Київ*. 1985. № 9. С. 76–80.

16. Інтерв'ю з міністром харчової промисловості УРСР Г. Д. Завгороднім. *Київ*. 1985. № 10. С. 123–127.

17. Союз води, землі і працюючих рук. Інтерв'ю з міністром меліорації і водного господарства УРСР В. М. Ткачом. *Київ*. 1985. № 7. С. 87–92.

18. Мигович І. Диверсії під релігійними гаслами. *Вітчизна*. № 8. 1986. С. 78–89.

19. Желіховська Н. С. Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років ХХ століття (на матеріалах журналів «Київ» і «Вітчизна»): автореф. дис... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.04. / Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 14 с.

20. З непам'яті десятиліть: Листи Василя Седляра до Оксани Павленко. *Вітчизна*. № 10. 1987. С. 206–212.

21. Хвильовий М. Уривок з автобіографії. *Вітчизна*. № 12. 1987. С. 106–143.

22. Лазебник С. Зарубіжні українці: скільки їх, де вони? *Золоті ворота*. 1991. № 1. С. 90–92.

23. Ісаєвич Я. Заснована міжнародна асоціація українства. *Жовтень*. 1989. № 12. С. 110–113.

24. Антологія української літератури за рубежом. *Дзвін*. 1990. № 12. С. 157–159.

25. Постановление ЦК КПСС «О постановлении ЦК ВКП(б) от 14 августа 1946 года «О журналах «Звезда» и «Ленинград» 20 октября 1988 г. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 1. С. 45.

26. Черняк В. Від економіки абсурду – до економіки здорового глузду. *Вітчизна*. 1990. № 9. С. 145–153.

27. Князюк В. Чим замінити атомні електростанції? *Вітчизна*. 1988. № 11. С. 167–172.

28. Евакуація. Бесіда нашого кореспондента О. Буценка з першим заступником міністра транспорту УРСР В. М. Ревою. *Вітчизна*. 1989. № 4. С. 132–139.
29. Біденко М. Залізний стовп, або як народжується бюрократизм. *Вітчизна*. 1989. № 12. С. 148–154.
30. Болабольшенко А. Піраміда корупції. Із записника юриста. *Вітчизна*. 1990. № 3. С. 112–116.
31. Волинський О. Рекетир у міліцейському мундирі. *Вітчизна*. 1990. № 10. С. 148–153.
32. Сенченко В., Кириченко О. Зона особливої уваги. *Дніпро*. 1989. № 4. С. 34–59.
33. Потрібен порядок. Розмова з наймолодшим академіком АН УРСР Юрієм Глебою про сучасну науку, її роль і місце в перебудові. *Дніпро*. 1989. № 1. С. 12–24.
34. Базилевський В. З літературного потоку: спостереження і роздуми. *Дніпро*. 1991. № 8. С. 175–179.
35. Це ви прочитали в журналі «Вітчизна» 1985 року. *Вітчизна*. 1985. № 12. С. 202–206.
36. Це ви прочитали в журналі «Вітчизна» 1990 року. *Вітчизна*. 1985. № 12. С. 202–204.
37. Зміст журналу «Київ» за 1985 рік. Київ. 1985. № 12. С. 157–159.
38. Зміст журналу «Київ» за 1990 рік. Київ. 1990. № 12. С. 157–159.
39. Зміст часопису «Дзвін» за 1990 рік. Дзвін. 1990. № 12. С. 156–160.

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ШЕВЧЕНКІАНА
В КОНТЕКСТІ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАУКОВИХ СПІВРОБІТНИКІВ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»**

**PEREIASLAV IN T. SHEVCHENKO WORKS IN THE CONTEXT
OF NHER “PEREIASLAV” RESEARCHERS**

Коркач С.О.,

*молодший науковий співробітник
науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

У статті висвітлено результати досліджень наукових співробітників НІЕЗ «Переяслав», охарактеризовано пошуки та здобутки в галузі шевченкознавства.

Переяслав і Переяславщина посідали визначне місце в житті і творчості геніального поета України Т.Г. Шевченка. Чотири рази приїздив Шевченко на Переяславщину: двічі в 1845 р. (серпень, жовтень – грудень) та двічі в 1859 р. (червень, серпень). Восени 1845 р. Т. Шевченко на Переяславщині переживає надзвичайне творче піднесення.

Нині є велика кількість наукових праць історичного, археологічного, краєзнавчого, літературно-мистецького характеру, де висвітлюється життя і творчість Т. Шевченка під час його перебування в Переяславі, але потрібно зазначити, що сьогодні стан дослідження проблеми переяславської шевченкіани залишається не досить вивченим.

В історії переяславського шевченкознавства яскраву сторінку займає наукова спадщина співробітників Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», які свої праці присвятили дослідженню найрізноманітніших питань, пов'язаних із вивченням життя та творчості Тараса Шевченка переяславського періоду.

У зв'язку з цим варто ознайомитись із публікаціями, що розкривають значення цієї геніальної особистості для сучасності, увиразнюють постать Т.Г. Шевченка – митця і мислителя в історичній перспективі та з позицій сьогодення, висвітлюючи його зв'язок із Переяславщиною.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що на основі джерел і публікацій виокремлюється історіографія переяславської шевченкіани та вводиться до наукового обігу опрацьований матеріал.

Фактичний матеріал дослідження може бути використано в подальших наукових дослідженнях життя і творчості Т.Г. Шевченка, зокрема під час розроблення лекційних курсів, підготовки посібників, біографічних довідників, краєзнавчих нарисів, наукових статей.

Ключові слова: Т. Шевченко, Переяслав, збірка, творча спадщина, публікації.

This article highlights the scientific results of the researchers of NHER “Pereiaslav” and characterizes their achievements in Shevchenko studies.

Pereiaslav and Pereiaslav region took a prominent place in the life and work of the brilliant poet of Ukraine T. Shevchenko. Shevchenko visited Pereiaslav Region four times: twice in 1845 (August, October – December) and twice in 1859 (June, August). In the autumn of 1845, T. Shevchenko experienced an extraordinary creative uplift in Pereiaslav Region.

Nowadays, there is a large number of scientific works of historical, archeological, local lore, literary and artistic origin that covers the life and works of T. Shevchenko during his stay in Pereiaslav, but it should be noted that at present the state of research of this period remains poorly studied.

Works of National Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav” researchers take an important place in Shevchenko studies. They devoted their work to the study of various issues related to the study of Taras Shevchenko’s life and Pereiaslav heritage.

Therefore, the publication is worth reading and reveals the significance of this brilliant personality for the present, shows Taras Shevchenko as an artist and thinker not only from a historical perspective but also from the modern point of view, highlighting his connection with Pereiaslav.

The scientific novelty of the research is determined by the fact that based on the following studies and publications the historiography of the Pereiaslav period in T. Shevchenko work is separated and the material is introduced into the scientific circulation.

The actual material of the research can be used in further scholar studies of T. Shevchenko's life and works, in particular, in the development of lecture courses, teaching manuals, biographical reference books, local essays, scientific articles.

Key words: T. Shevchenko, Pereiaslav, collection, creative heritage, publications.

Постановка проблеми. В Україні немає іншого поета, крім Тараса Шевченка, про якого написано стільки книг, статей, рефератів, наукових праць. Його твори всебічно проаналізовані поколіннями дослідників, архівні матеріали досконало вивчені, але шевченкіана багатопланова і невичерпна, не одне покоління українських і зарубіжних учених буде звертатися до його творчості, черпати натхнення з першоджерела. Розбудовувати і збагачувати шевченкознавство допомагають наукові співробітники НІЕЗ «Переяслав». Розмаїття досліджуваних тем наукових співробітників у галузі шевченкознавства свідчить про великий науковий потенціал, але потрібно зазначити, що сьогодні стан дослідження проблеми переяславської шевченкіани залишається не досить вивченим.

У зв'язку з цим варто ознайомитись із публікаціями, що розкривають значення цієї геніальної особистості для сучасності, увиразнюють постать Т. Шевченка – митця і мислителя в історичній перспективі та з позицій сьогодення, висвітлюючи його зв'язок із Переяславщиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Авторка для вирішення поставленої проблеми використала джерельну базу, представлену збірником наукових праць НІЕЗ «Переяслав» – «Переяславіка» та збірником наукових статей «ІІІ Всеукраїнських шевченківських читань». Саме в них інтенсивно та систематично публікувалися й публікуються результати наукових досліджень співробітників заповідника про життя і творчість Т. Шевченка. Вони яскраво демонструють роль і внесок місцевих науковців у вивчення життя та творчості Т. Шевченка переяславського періоду.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження показати роль наукового доробку наукових співробітників заповідника в розбудові шевченкознавства, охарактеризувати продуктивні підходи до окремих творів Т. Шевченка, висвітлити наукові дослідження життя та творчості Т. Шевченка, пов'язані з Переяславщиною.

Виклад основного матеріалу. Про Т. Шевченка та його часи написано і справді дуже багато, але чим більше дізнаємося про життя Кобзаря на Переяславщині чи про його творчість, пов'язану із нашим краєм, тим більше виявляється нез'ясованого для нас, більше невідомого, ніж знаного. Тобто залишається ще цілий масив, чималий пласт так званих «білих плям».

Вагомий внесок у дослідження «білих плям» життєвого шляху та творчості Тараса Шевченка, пов'язаних із Переяславщиною, роблять наукові співробітники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Дослідники творчості поета, наукові співробітники заповідника, популяризуючи творчість Т. Шевченка, виступають із доповідями на шевченкознавчих всеукраїнських, міжнародних, республіканських конференціях.

У листопаді 2008 року відбулися ІІІ Всеукраїнські Шевченківські читання, приурочені до 195-річчя з дня народження Т. Шевченка. У збірнику наукових статей ІІІ Всеукраїнських Шевченківських читань – 12 публікацій співробітників заповідника.

Вагомим внеском у переяславську шевченкіану є наукові розвідки Олега Коломійця, колишнього старшого наукового співробітника науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка», члена Національної спілки письменників

України. Він є автором значної кількості публіцистичних, літературних нарисів, наукових статей, присвячених проблемам шевченкознавства.

У наукових розвідках автора розглядається діяльність гурту «Переяславське земляцтво» в Петербурзі, вплив його учасників – літераторів, істориків – на ранню творчість Кобзаря, аналізується сучасне прочитання життя і творчості Т. Шевченка, порушуються проблеми національної ідеї поета [1, с. 44–55].

Привертають увагу наукові розвідки, енциклопедичні статті, публіцистичні нариси Наталії Кухаревої, завідувачки науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка». У науковому доробку Н. Кухаревої є більше тридцяти праць, у яких аналізуються історичні поеми Т. Шевченка, досліджується період «переяславської осені» Кобзаря. У статті Н. Кухаревої «Твори Т.Г. Шевченка періоду «петербурзького Переяслава» в історико-літературних залах «Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка» [2, с. 103–112] розглядається поема Т. Шевченка «Тарасова ніч» періоду «петербурзького Переяслава» в історико-літературному контексті та обґрунтовується доцільність її включення до переяславського циклу літературної творчості поета.

Н. Кухарева розробила наукові теми «Переяславський цикл у творчості Т.Г. Шевченка», «Шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав», є автором літературно-краєзнавчого нарису «Багато добрих спогадів я зберіг про старий Переяслав...». У книзі подано цілісне систематизоване дослідження про перебування Т. Шевченка на Переяславщині, про його роботу в Археографічній комісії в перший приїзд у серпні 1845 р., про літературну творчість на Переяславщині, а також літературну спадщину Кобзаря періоду заслання, де подаються спогади та описи Переяславщини і йдеться про спілкування і дружбу з переяславським лікарем А. Козачковським [3].

Предметом наукового аналізу статті Н. Кухаревої та С. Коркач «Переяслав-

ський Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» [4, с. 113–125] обрано ідею створення та функціонування Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка в складі НІЕЗ «Переяслав».

Працівники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» вважали своїм обов'язком створити в будинку лікаря А. Козачковського Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка, аби краще пізнати його добу, атмосферу життя, його сучасників, ту історичну реальність, у якій жив поет, допомогти нинішнім поколінням наблизитися до розуміння генія Великого Кобзаря [4, с. 113].

«Метою створення Музею Шевченкового «Заповіту», – як зазначається в концепції, – є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т.Г. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також досягнення і відтворення всієї глибини творчості Т.Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій» [4, с. 115].

Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка є важливим центром популяризації творчості Великого Кобзаря, його заповітів, виховання молоді на засадах патріотизму [4, с. 124].

Окремий доробок із питань переяславської шевченкіани займають праці С. Дембіцького, старшого наукового співробітника науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка», зокрема стаття «Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка на Переяславщині» [5, с. 36–47], у якій автор розповідає про низку заходів, які відбувалися на Переяславщині у межах святкування 150-річчя з дня народження Т. Шевченка. С. Дембіцький є автором численних праць, присвячених вивченню творчості Т. Шевченка, наукової теми «Інтелектуальне безсмертя Тараса Шевченка на Переяславщині».

Тему «Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка» розглядали

наукові співробітники НІЕЗ «Переяслав», кандидат історичних наук О. Жам та Н. Ткаченко. У статті «Створення етнографічного парку на честь 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка в Переяславі-Хмельницькому» [6, с. 48–73] є згадка про те, що серед низки заходів, які були заплановані для відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка у м. Переяславі-Хмельницькому, найпомітнішим і найвизначнішим стало закладення етнографічного парку, присвяченого видатному поету і художнику. Надалі цей парк став основою для створення першого в Україні скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці [6, с. 64].

Н. Павлик, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка, присвятила низку праць проблемам шевченкознавства, розробила наукову тему «Творчість Т.Г. Шевченка: проблеми мотивації та психоемоційної рецепції».

У статті «Концепт «одяг» у творчості Т.Г. Шевченка: комунікація символу й предмета» Н. Павлик розкрила комунікативні зв'язки символу й предмета в концепті «одяг», задіяного Т.Г. Шевченком у творчій лабораторії. Зробила аналіз ролі одягу в життєвій психорецепції поета, розглянула проблематику вивчення психології творчості Кобзаря. Як зазначила науковиця, мотиви використання різних типів одягу Т.Г. Шевченком під час життя такі:

- а) з матеріальної нужди;
- б) протест, вияв епатажу;
- в) намагання бути елегантним, подобатися іншим;
- г) з принуки, наказу;
- г) відповідно до обстановки і суспільного становища;
- д) з любові до рідного, національного;
- е) намагання підкреслити свою українськість, показати національну самодостатність. Т. Шевченко опосередковано, за допомогою одягу звільнявся від духовного кріпацтва за національною ознакою: відомо, що в Петербурзі він носив український одяг, на засланні також –

всупереч всім обставинам й утискам. Поет психологічно почувався комфортно тільки в національному одязі.

Незаперечним документом в аспекті етнографії є автопортрети, фотографії, поетична і малярська творчість Т. Шевченка. Тут Кобзарю одяг слугував одним із художніх засобів змалювання українського типажу, розкриття психології героя, його соціального становища [7, с. 143–157].

У статті І. Кучеренко «Переяславський Вознесенський собор у літературно-мистецькій спадщині Т.Г. Шевченка. Архітектурно-етнографічний аспект» [8, с. 133–136] зроблено спробу дослідити літературно-мистецьку спадщину Т. Шевченка (повість «Близнець», поема «Сон», живописні та графічні роботи) в архітектурно-етнографічному аспекті. Передусім зосереджено увагу на натурних замальовках Вознесенського монастиря давнього Переяслава та на його словесних характеристиках у творах Т. Шевченка, які є джерелом наукової інформації.

С. Пригонюк у своїй статті «Шляхами Великого Кобзаря. Тарас Шевченко і Переяславщина» [9, с. 180–189] висвітлює переяславський період життя і творчості українського мислителя, поета і художника Т. Шевченка.

Творча продуктивність поета в цей час визначається появою поеми «Наймичка» (13 листопада), в якій поет оспівує велич жіночого серця, подвиг любові і вірності. З глибиною поет відтворив складні драматичні переживання матері. Надруковано її через дванадцять років у збірнику П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1857). Щоправда, оскільки поет ще не мав права друкуватися, вона з'явилася без прізвища автора. Високу оцінку поемі дали М. Добролюбов, Л. Толстой, І. Франко, М. Горький та інші.

Поему «Кавказ» (18 листопада) Шевченко написав у Переяславі під свіжим враженням від звістки про загибель 14 листопада в Даргінському поході на Кавказі свого друга Якова де Бальмена. Поет дуже цікавився Кавказом,

де перед тим побував О. Чужбинський. У В'юнищах Т. Шевченко працював так само плідно. З 14 по 22 грудня він написав шість творів. 14 грудня Шевченко закінчив послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Це – широкі філософсько-політичні роздуми над минулим і сучасним рідного краю. У В'юнищах Т. Шевченко багато разів чув розповіді про участь переяславських козаків у гайдамацькому русі 1768 р. Це спричинило написання поезії «Холодний Яр» (17 грудня 1845 р.). У В'юнищі написано низку ліричних поезій: «Маленькій Мар'яні» (20 грудня), «Минають дні, минають ночі» (21 грудня), «Три літа» (22 грудня). Цими поезіями, включно із «Заповітом», завершується альбом «Три літа» [9, с. 187].

Особливу увагу слід звернути на науковий доробок Д. Тетері та С. Тетері «Кургани давнього Переяслава та його околиць і Тарас Шевченко» [10, с. 190–197], у якому розглядаються унікальні пам'ятки культурної спадщини – кургани давнього Переяслава і його околиць – і показано їхній зв'язок із творчим доробком Т. Шевченка.

Як показують дослідження археологів, кургани давнього Переяслава та його околиць хронологічно відносять до епохи бронзи – раннього залізного віку та Київської Русі. Курганні некрополі Переяслава давньоруського часу не оминув у своїй творчості і Т. Шевченко. У повісті «Близнець» опис цих свідків давнини справляє цілєне художнє враження [10, с. 191–193].

Саме кургани, свідки багатьох історичних подій давнини, справили великий вплив на літературну творчість Т. Шевченка. У творах поета ми натрапляємо на такі слова, як «могили», «високі могили», «начетверо розкопана», «розрита могила». В його щоденниках також можна віднайти відомості про розкопки деяких курганів. Пов'язуючи ці пам'ятки давньої історії, за легендами, з історією запорозького козацтва, він вважав їх свідками героїчної боротьби українського

народу за свободу і незалежність. Причетність курганів до козацької епохи зазначалася Т. Шевченком у низці поезій, а саме в таких: «Іван Підкова», «Гайдамаки», «За байраком байрак», «До Основ'яненка» та інші. У своїх «Археологічних нотатках» Т. Шевченко згадує під Переяславом Богданову могилу, назва якої в його сприйнятті пов'язується з перебуванням тут Богдана Хмельницького [10, с. 195].

Дослідник творчості Т. Шевченка В. Ткаченко у праці «Переяславські Андруші у творчій спадщині Т. Шевченка та Д. Косарика» [11, с. 200–211] стверджує, що знайомство Т. Шевченка з давніми козацькими селами – Андруші, В'юнища, Козинці, Трахтемирів і Монастирок – відбулося у далекому 1845 р. У статті мова йде про одне із сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області – Андруші. У цьому селі побували свого часу письменник, поет, митець Т. Шевченко, літературознавець і науковець Д. Косарик, які у своїй творчості приділили йому увагу, адже сьогодні дослідити історію та традиційну культуру цього села вже неможливо.

Серед новітніх досліджень у характеристиці переяславського періоду поета варто виділити статтю наукових співробітниць Т. Грудевич і Л. Шкіри «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: стежками Кобзаря» [12, с. 28–33], у якій розглядається проведення заходу «Шевченко-фест» в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у травні 2014 р.

За словами Т. Грудевич та Л. Шкіри, твори Т. Шевченка – це потужний краєзнавчий матеріал, що допомагає зрозуміти життя і побут народу, сільську архітектуру XIX століття. Творчість Т. Шевченка потребує детальнішого вивчення, висвітлення у музейних експозиціях, екскурсіях, виставках. Під великим враженням від переяславських краєвидів, Т. Шевченко змальовує багато «рисуноків», а саме: «У В'юнищі», «Покровська церква», «Михайлівська церква», «Вознесенський собор», «Андруші», «Верби в Андрушах» [12, с. 30]. Саме у Музеї народної архі-

текстури та побуту Середньої Наддніпрянщини можна побачити дерев'яні пам'ятки, про які Т. Шевченко писав у своїх творах. Подорожуючи селами та містами, поет змальовував різні побутові сцени, малював хати селян, церкви, природу.

На думку І. Ліхового, для Т.Г. Шевченка Переяславщина була мальовничою землею, що відображена в доісторичних міфах і легендах та описана в найдавніших літописах. Для поета цей край був наче моделлю всієї України, де він завжди знаходив сюжети і був творцем відразу в кількох іпостасях – дослідником історії та етнографії Середнього Подніпров'я, описував у своїх поезіях трагічну минувшину Переяславщини, спілкувався

з людьми, багато з яких стали героями його творів чи епістолярної спадщини [13, с. 3]

Висновки. Тема переяславської шевченкіани – багатопланова і невичерпна. Оглядаючи написані науковими співробітниками численні праці про життя і творчість Шевченка, хочеться сподіватися, що і надалі нові дослідники будуть поповнювати переяславську шевченкіану яскравими працями, які демонструватимуть як глибоке осмислення художньої специфіки творів поета, так і його живий активний вплив на сучасне українське суспільство, якому і сьогодні слово Шевченка допомагає впевнено йти по шляху розвитку української незалежної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коломієць О. Збірник наукових статей III Всеукраїнських Шевченківських читань. 2011. С. 44–55.
2. Кухарєва Н. Твори Т.Г. Шевченка періоду «петербурзького Переяслава» в історико-літературних залах Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 103–112.
3. Кухарєва Н., Коркач С. Переяславський Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 113–125.
4. Кухарєва Н., Коркач С. «Багато добрих спогадів зберіг я про старий Переяслав...». Серія : «Краєзнавча бібліотека Переяславщини». ФОР Домбровська Я.М., 2018. 189 с.
5. Дембіцький С. Відзначення 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка на Переяславщині. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 36–47.
6. Жам О., Ткаченко Н. Створення етнографічного парку на честь 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка в Переяславі-Хмельницькому. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 48–73.
7. Павлик Н. «Концепт «одяг» у творчості Т.Г. Шевченка: комунікація символу й предмета». *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 143–157.
8. Кучеренко І. Переяславський Вознесенський собор у літературно-мистецькій спадщині Т.Г. Шевченка. Архітектурно-етнографічний аспект. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 133–136.
9. Пригонюк С. Шляхами Великого Кобзаря. Тарас Шевченко і Переяславщина. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 180–189.
10. Тетеря Д., Тетеря С. Кургани давнього Переяслава та його околиць і Тарас Шевченко. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 190–197.
11. Ткаченко В. Переяславські Андруші у творчій спадщині Т. Шевченка та Д. Косарик. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 200–211.
12. Грудевич Т., Шкіра Л. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: стежками Кобзаря. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 28–35.
13. Ліховий І. Шевченко і Переяслав. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»* : зб. наук. ст. 2015. Вип. 8 (10). С. 3–6.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 6

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Світлана Калабухова*

Формат 64x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 11,85. Замов. № 1219/270. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони: +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.